

Tekirdağ Namık Kemal University
Institute of Social Sciences

2023(1)

Sosyal Bilimler Metinleri
Papers on Social Science

SOSYAL BİLİMLER METİNLERİ

Papers on Social Science

Sürelî Hakemli Dergi

ISSN: 1308-4453

e-ISSN: 1308-4895

Tarih / Date

Nisan, 2023 / April, 2023

Sahibi / Owner: Prof. Dr. Mümin ŞAHİN-Rektör
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Adına

Editörler / Editors:

Dr. Öğr. Üyesi Ali Faruk AÇIKGÖZ
Doç. Dr. Coşkun AKDENİZ

Yayın Kurulu / Editorial Board:

Prof. Dr. Nikolaos APERGIS	Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR	Prof. Dr. Çiğdem VATANSEVER
Prof. Dr. Sudi APAK	Prof. Dr. Dilek ALTAŞ KARACA	Doç. Dr. Tatjana SPASESKA
Prof. Dr. Sadi UZUNOĞLU	Prof. Dr. Ayşen SİNA	Dr. Öğr. Üyesi Celal DEMİRKOL
Prof. Dr. Rasim YILMAZ	Prof. Dr. Murat ÇETİN	Doç. Dr. Harun GÖÇERLER
Prof. Dr. Ahmet KUBAŞ	Prof. Dr. Ali TİLBE	Dr. Öğr. Üyesi Hamide SALHA
Prof. Dr. Alpay HEKİMLER	Prof. Dr. Petru GOLBAN	Dr. Öğr. Üyesi Mohamad Husam HELMİ
Prof. Dr. Selçuk KOÇ	Prof. Dr. Murat Selim SELVİ	Dr. Öğr. Üyesi Ali İLHAN
Prof. Dr. Burak DARICI	Prof. Dr. Ertuğrul Recep ERBAY	

Sosyal Bilimler Metinleri, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından çevrimiçi olarak sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılan çalışmaların duyurulması ve kamuoyu ile paylaşarak tartışmaya açılmasına yönelik olarak yayımlanan, farklı üniversitelerdeki öğretim elemanlarından oluşmuş Hakem Kuruluna sahip olup; **EBSCO, ProQuest, WorldCat, Advanced Science Index, Academic Research Index (Acarindex), Zeitschriftendatenbank (ZDB), Directory of Research Journal Indexing (DRJI), SOBIAD, ASOS İndeks ve Research Bible** tarafından indekslenen **uluslararası, hakemli, akademik ve süreli** bir yayındır. Çalışmada öne sürülen görüş ve düşünceler yazar(lara) aittir.

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Değirmenaltı Yerleşkesi TR-59030 Tekirdağ

Tel: +90-282-250 4500
E-Posta: sbm@nku.edu.tr

Faks: +90-282-250 9932
Web: <http://dergipark.gov.tr/sbm>

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Seda Ş. GÜNGÖR

Kambiyo Senetlerinde Ehliyet ve Ehliyetsizliğin Mutlak Def'i Olarak İleri Sürülmesi 1-14

Bilal İSLAMOĞLU, İdris AKKUZU

İktisat Teorisinde Nüfus ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Gelişimi 15-27

Ümit GABERLİ

Tourism Growth: A Bibliometric Analysis from the Web of Science (Wos) Database 28-39

Ömer ÖZİŞLİ

Sağlık Arama Davranışı Üzerine Bir Saha Çalışması 40-47

Mehmet Çağrı GÖZEN

Ekonomik ve Demografik Faktörlerin Hanehalkı Tasarruf Davranışı Üzerindeki Etkileri.....
..... 48-60

Murat ÇETİN, Aycan CAN, Servet KAPÇAK

Ticari Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye İçin Ampirik Bir Kanıt 61-73

KAMBYO SENETLERİNDE EHLİYET VE EHLİYETSİZLİĞİN MUTLAK DEF'İ OLARAK İLERİ SÜRÜLMESİ

Seda Ş. GÜNGÖR¹

Öz

Kıymetli evrakın uygulamada en çok kullanılan türü kambiyo senetleridir. Kambiyo senetleri poliçe, bono ve çekten oluşur. Kambiyo senetleri, kamu güvenliği açısından senedin tedavülünün korunması amacıyla sıkı şekil şartlarına uyularak düzenlenmektedir. Türk Hukukunda kambiyo senedine dayanarak hak kazanılması için hak ehliyetine sahip olmak yeterliyken, kambiyo taahhüdünde bulunabilmek için fiil ehliyetine sahip olunması gerekmektedir. Sadece tam ehliyetli kişiler herhangi bir izne ya da onaya gerek olmadan geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunabilirler. Kambiyo senetlerinde borçluya borcunu yerine getirmekten kaçınma imkânı veren savunmalar, def'i adı altında itiraz ve def'i kavramlarını da kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Bir geçersizlik def'i olarak nitelendirilen ehliyetsizlik, mutlak def'i olması sebebiyle, senetle borç altına giren herkes tarafından herkese karşı ileri sürülebilir. Bununla birlikte senette imzası bulunan kişilerden birisinin ehliyetsiz olması senedin geçerli olması koşuluyla senette imzası bulunan diğer kişilerin taahhütlerinin geçerliliğini etkilemez.

Anahtar Kelimeler: Kambiyo senetleri, Ehliyet, Def'i, Kıymetli evrak

JEL Kodları: K29, K20, K19

CAPACITY IN BILLS OF EXCHANGE AND APPLICATION OF INABILITY AS THE ABSOLUTE PLEA

Abstract

The most widely used type of negotiable instruments in practice are bills of exchange. Bills of exchange consist of bills of exchange, promissory notes and checks. Bills of exchange are issued per strict form requirements to protect the circulation of the bill in terms of public security. In Turkish Law, while it is sufficient to have the right to be entitled based on a bill of exchange, it is necessary to have the capacity to act to make a foreign exchange commitment. Only fully qualified persons can make valid foreign exchange commitments without the need for any permission or approval. The defenses in bills of exchange, which allow the debtor to avoid fulfilling his debt, are regulated under the name of the plea, including the concepts of objection and plea. Incapacity, which is described as an invalidation defense, can be claimed against anyone by anyone who is in debt with a promissory note since it is an absolute defense. However, the incompetence of one of the persons signing the deed does not affect the validity of the commitments of the other persons signing the deed, provided that the deed is valid.

Keywords: Bills of exchange, Capacity, Plea, Negotiable instruments

JEL Codes: K29, K20, K19

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author),** Dr. Öğr. Üyesi., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Tekirdağ, TÜRKİYE. sedagunor@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7664-641X>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 14.02.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 04.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1251324

Atf (Cite): Güngör, S. Ş. (2023). Kambiyo Senetlerinde Ehliyet ve Ehliyetsizliğin Mutlak Def'i Olarak İleri Sürülmesi, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 1-14.

1. Giriş

Ulusal ve uluslararası ticaret hayatı açısından taşıdıkları önem sebebiyle, Kıymetli Evrak Hukukunun en çok inceleme yapılan konularından biri 1926 tarihli eski Ticaret Kanunu'nda "senedat-ı ticariye / ticari senet" olarak ifade edilen, poliçe, bono ve çekten oluşan kambiyo senetleri olmuştur. Eski Kanunda "ticari senet" olarak ifade edilen senetler ile "Kambiyo senetleri" eş anlamlı kavramlardır (Bozer & Göle, 2017, s. 599). Kambiyo senetleri Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) "Kıymetli Evrak" başlıklı üçüncü kitabının "Kambiyo Senetleri" başlıklı dördüncü kısmında düzenlenmektedir (TTK 670-823). "Kambiyo" kelimesi sözlükte değiştirmek, farklı ülkelerde tedavül eden iki paranın birbiriyle değiştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz, s. 623). Kambiyo senetleri de tarihsel süreçte bir ülkenin parasının diğer bir ülke parasıyla değiştirilmesi görevini ifa eden senetler olarak kullanılmışlardır (Kendigelen & Kırca, 2019, s. 123). Kambiyo senetlerine ilişkin düzenlemeler, bu senetlerin dolaşım kabiliyetini en az kısıtlamayla gerçekleştirilmesini hizmet etmeye yönelik kaleme alınmıştır. Diğer taraftan kambiyo senetlerinde kamu güvenliğini ve tedavül güvenliğini sağlamak amacıyla bu senetler bakımından sıkı kanuni şekil şartları getirilmiştir. Kanundaki sıkı şekil şartlarına uyulmaması halinde senet geçerli olmayacaktır.

Kambiyo senetlerinde yer alan alacak hakkı, senedin düzenlenmesine neden olan asıl borç ilişkisinden kaynaklansa ya da onunla bağlantılı olsa bile kambiyo senedinin düzenlenmesi ile "kambiyo alacağı" olarak ifade edilen yeni bir alacak doğar ve bu alacak eğer varsa asıl borç ilişkisinden doğan alaktan bağımsız hale gelir (mücerretlik ilkesi, Öztan, 2019, ss. 69-71). Senedin tedavülünü kolaylaştıran husus kambiyo alacağı ile asıl borç ilişkisi arasındaki bu bağın koparılmış olmasıdır. Mücerretlik ilkesine bağlı olarak borçluya borcunu yerine getirmekten kaçınma imkânı veren savunma araçları da kambiyo senetlerinde özel düzenlemeler ile sınırlandırılmıştır. TTK'da düzenlenmiş ve "def'i olarak nitelendirilen borçlunun kullanabileceği bu savunmalar maddi hukuk anlamında itirazları da kapsar şekilde kaleme alınmıştır (TTK 659, 825, 687).

TTK'ya göre geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunmak başka bir ifadeyle kambiyo senetleri ile borçlanabilmek için sözleşme ile borçlanmaya ehil olunması gerekmektedir (TTK 670). Bu düzenleme uyarınca medeni hukuk hükümlerine göre kendi fiilleriyle borçlanmaya ehil olan kişiler kambiyo taahhüdünde bulunabilecektir. Fiil ehliyeti olmayan kişilerin düzenledikleri kambiyo senetleri kendilerini bağlamayacak ve bu durum her zaman ehliyetsiz kişi tarafından bir def'i olarak ileri sürülebilecektir.

Çalışmamızda kambiyo senetleri açısından ehliyet kavramı ve ehliyetsizliğin bir def'i olarak nasıl ileri sürülebileceği hususları incelenmektedir. Öncelikle bir kıymetli evrak türü olarak kambiyo senedi kavramı ve taşıdığı özellikler açıklanmış, akabinde kambiyo senetlerinde "ehliyet" ve "def'i" kavramları ilgili diğer hukuk dallarındaki konuya ilişkin düzenlemeler incelenerek detaylı olarak ele alınmıştır. Son olarak ehliyetsizliğin bir def'i olarak özellikleri ve hangi şartlar altında ileri sürülebileceği Yargıtay kararlarından örnekler verilerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Kambiyo Senedi Kavramı ve Kambiyo Senetlerinde Ehliyet

2.1. Kıymetli Evrakın Bir Türü Olarak Kambiyo Senedi Kavramı ve Kambiyo Senetlerinin Özellikleri

Kambiyo senetleri kıymetli evrakın² bir türüdür. Kıymetli evrakta üç unsur bulunur. Bunlardan ilki maddi unsur olan senet unsuru, ikincisi senedin içerdiği hak olan gayri maddi unsur ve son olarak kıymetli evraklaştırma olarak ifade edilen hak ile senedin birbirine bağlanması unsurudur (Poroy & Tekinalp, 2020, s. 30). Kıymetli evraktaki hak ekonomik değer taşıyan ve devri mümkün olan bir hak olmalıdır. Kıymetli evrakta hak senede bağlanmıştır ve bu bağlılık o kadar güçlüdür ki hak senet olmadan ileri sürülemeyeceği gibi devredilmesi de mümkün değildir (TTK 645).

Kıymetli evrak ağır şekil şartlarına bağlı olan, nitelikli bir borç senedi özelliği taşımaktadır [TTK 645; Türk Borçlar Kanunu (TBK) 105], (Bahtiyar, 2016, s. 5). Kıymetli evrak, düzenlenmesine sebep

²"Kıymetli evrak öyle senetlerdir ki, bunların içerdikleri hak, senetten ayrı olarak ileri sürülemediği gibi başkalarına da devredilemez." (TTK 645).

olan ilişkiden bağımsız olup, bu ilişkideki herhangi bir sakatlık kıymetli evrakın geçerliliğini etkilemez (soyutluk ya da mücerretlik ilkesi). Ticari hayatın güven ihtiyacının bir sonucu olarak ve özellikle tedavül güvenliğini sağlamak için ağırlaştırılmış sıkı şekil şartlarına tabi tutulmuştur. Kanunda aranan zorunlu şekil şartlarından en az biri bile yoksa senet kıymetli evrak olarak değerlendirilmez (Pulaşlı, 2019, s. 43). Kıymetli evrakta sınırlı sayı ilkesinin (numerus clausus) geçerli olup olmadığı başka bir ifadeyle Kanunlarda sayılanlardan farklı yeni bir tür kıymetli evrak meydana getirilip getirilemeyeceği hususu doktrinde tartışmalıdır (Öztaş, 2019, s. 53; İmregün, 2003, ss. 8-9; Pulaşlı, 2019, s. 43; Poroy & Tekinalp, 2020, s. 30; Ülgen vd., 2019, ss. 60-62; Kendigelen & Kırca, 2019, ss. 47-48). Nama yazılı senetler açısından numerus clausus ilkesinin geçerli olmadığı ilkeyi savunanlar tarafından dahi kabul görmekte olup, hamiline yazılı senetler açısından ise ilkenin daha esnek uygulandığı ifade edilmektedir (Ülgen vd., 2019, s. 61). Bizim de katıldığımız görüş uyarınca kambiyo senetleri açısından sınırlı sayı ilkesi geçerli olmakla birlikte, Kanun'un 831/1 hükmü uyarınca emre yazılı senetler sınırlı sayı ilkesine tabii değildirler (Ülgen vd., 2019, ss. 60-62).

Kıymetli evrak çeşitli açılardan sınıflandırmaya tabi tutulmuştur (Öztaş, 2019, ss. 32-50). Bu sınıflandırmalar içinde kullanılan ölçütlerden kıymetli evrakın devri ele alınarak yapılan ayırım kambiyo senetlerinde def'ilerin uygulama alanı açısından önem taşımaktadır. Devir açısından kıymetli evrak nama, emre ve hamiline (hamile) yazılı kıymetli evrak olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. TTK'nın 654. maddesine göre belli bir kişinin adına yazılı olup da onun emrine kaydını içermeyen ve kanunen de emre yazılı senetlerden sayılmayan kıymetli evrak nama yazılı senet sayılır. Bir senedin nama yazılı senet olabilmesi için senette belli bir kişinin adının yer alması ve bu adın yanında emre kaydının yer almaması mecburidir. Bunun yanında senedin kanunen emre yazılı senetlerden (poliçe, bono, çek) olmaması da şarttır. Nama yazılı kıymetli evrakın devri senet veya alonj üzerine yazılacak alacağın temlik beyanı ve sonrasında senedin zilyetliğinin devri birlikte gerçekleştirilir (TTK 647/2). Nama yazılı senetlerin devrine alacağın temlikine ilişkin düzenlemeler uygulanır (TBK 183 vd.), devir halinde senedi devralan kişi devreden cüz'i halefi olur ve devrin gerçekleştiği anda ileri sürülebilecek bütün def'iler devralana karşı da ileri sürülebilir (Can, 2019, s. 23).

Devir şekli açısından ikinci türünü emre yazılı³ kıymetli evrak oluşturur. Bu tür senetler iradî ve kanuni emre yazılı senetler olmak üzere ikiye ayrılırlar. İradî emre yazılı senetlerde lehine senet düzenlenen kişinin isminden sonra "emrine" kaydı yer alır, kanunen emre yazılı senetlerde ise böyle bir kayıt yer almamakla birlikte senet yasal olarak emre yazılı sayılmaktadır. Emre yazılı kıymetli evrakın devri için ciro ve takiben zilyetliğin nakli işlemleri yapılmalıdır (TTK 648/2). Emre yazılı senetlerde lehtarın yeni alacaklıyı tespit ettiği işlem olan "ciro" özellikle poliçeden doğan hakları başkasına devretmek, rehnetmek veya bu hakların tahsilini sağlamak amacıyla senet hamilinin yazısıyla tespit ve imzasıyla teyit ettiği bir irade beyanı olarak tanımlanmıştır (Öztaş, 2019, s. 101). Giro beyanındaki bir sakatlık hakkın devrini engelleyecek olup, bu durum ilgililer tarafından ileri sürülebilecektir. Üçüncü tür olan hamiline (hamile) yazılı kıymetli evrak, TTK'da senedin metninden veya şeklinden, hamil kim ise o kişinin hak sahibi sayılacağı kıymetli evrak olarak tanımlanmıştır (TTK 658/1). Senetteki hakkın devri için sadece teslimin yeterli olması sebebiyle, hamiline yazılı senetler devri en kolay gerçekleştirilen senetlerdir (Kayıhan, 2018, s. 38).

Kambiyo senetleri kıymetli evraka ilişkin yukarıda açıklanan özelliklerin tümünü taşımakla birlikte diğer kıymetli evrak türlerinden ayırt edilmelerini sağlayan kendine has özelliklere de sahiptir. Kambiyo senedinin düzenlenmesi ile Kambiyo Senetleri Hukuku'na özgü bir alacağın doğduğu ve bu sebeple kambiyo senetlerinin "ihdasi" kıymetli evrak olarak nitelendirildikleri ifade edilmiştir (Öztaş, 2019, s. 69). Kambiyo senetlerindeki alacak hakkının konusu her zaman bir miktar paranın ödenmesi olup tedavül kabiliyeti yüksek nitelikte, kanunen emre yazılı senetlerdir (TTK 681, 778, 785/1). Kambiyo senetlerinde sıkı sıkıya şekle bağlılık söz konusudur (TTK 680, 686/2, 687, 710/3). Kanun'un öngördüğü şekle uyulmaması senedin geçersizliğine yol açar. Kambiyo senedinde imzası olan herkes senet hamiline karşı müteselsilen sorumlu olup (TTK 724), sorumluluk açısından senet borçluları

³ Emre yazılı kıymetli evrak Kanunda şu şekilde düzenlenmiştir: "Emre yazılı olan veya kanunen böyle sayılan kıymetli evrak, emre yazılı senetlerdendir." (TTK 824/1).

arasında “imzaların istiklali ilkesi”⁴ geçerlidir. Kambiyo senetlerindeki alacak mücerret (senedin düzenlenmesine sebep olan asıl borç ilişkisinden bağımsız) bir alacaktır. Kambiyo senetleri, iyiniyetli üçüncü kişiler açısından sadece senedin yarattığı görünüşün önem taşıdığı (kamu itimadına mazhar) senetler olup takip hukuku açısından özel düzenlemelere tabi tutulmuşlardır (İcra ve İflas Kanunu 167-176).

Yukarıda ifade edildiği gibi kambiyo senetlerinin üç türü vardır. Kanunda ilk olarak düzenlenen kambiyo senedi türü “poliçe”dir (TTK 671-775). Poliçenin TTK’da tarifi verilmemiştir. Poliçede esas itibarıyla düzenleyen, muhatap ve poliçede gösterilen kişi (lehtar) olmak üzere üç kişi vardır. Havale ilişkisinin özel bir türü olan poliçede, düzenleyen, muhataba senetteki bedeli lehtara ödeme emrini verir. Bu üçlü ilişkide düzenleyen senet aracılığıyla havale eden konumunda olup, havale alıcısı yani lehtara ödeme yapılması işini havale ödeyicisi olan muhataba havale etmiştir (Bahtiyar vd., 2022, s. 57). Muhatabın senedi kabul etme zorunluluğu bulunmamakla birlikte, kabul etmesi halinde kabul anından başlamak üzere senedin asıl borçlusunu sıfatını kazanır (Bahtiyar vd., 2022, s. 57). Diğer bir kambiyo senedi türü olan bono (TTK 776-779) büyük oranda poliçeyi düzenleyen hükümlere atıf yapılmak suretiyle düzenlenmiştir (Bilgili & Demirkapı, 2015, s. 69). Poliçede üçlü bir ilişki bulunmasına karşılık bonoda düzenleyen ve lehtardan oluşan ikili bir ilişki mevcuttur. Bu ikili ilişkide düzenleyen, lehtara karşı soyut bir borç ikrarında bulunur ve bunun sonucu olarak senet üzerinde yer alan bedeli vadesinde ödeme yükümlülüğü altına girer (Bilgili & Demirkapı, 2015, s. 69). Kambiyo senetlerinin üçüncü türü olan ve uygulamada sıkça kullanılan çek (TTK, 780-823), Kanunda öngörülen belirli şekil şartlarına bağlı olarak soyut ve kayıtsız şartsız bir bedelin ödenmesi konusunda sadece bankalar üzerine düzenlenebilen özel bir havale olarak tanımlanmaktadır (Tuna & Göç Gürbüz, 2018, s. 268). Çek, özel olarak, 5941 sayılı Çek Kanunu (ÇekK) ile düzenleme altına alınmıştır. ÇekK ile TTK hükümleri özel kanun/genel kanun ayrımı göz önünde bulundurularak birlikte uygulanacak olup (ÇekK 1/2), hakkında özel düzenleme bulunmayan hallerde TTK’nın 818. maddesinde yer alan yollamanın kapsamına girdiği ölçüde bonoya ve poliçeye ilişkin düzenlemeler çek için de geçerli olacaktır (Kendigelen & Kırca, 2019, ss. 272-273).

2.2.Kambiyo Senetlerinde Ehliyet

Medeni Hukuka göre kişilerde ehliyet “hak ehliyeti” ve “fiil ehliyeti” olmak üzere iki temel başlık altında düzenlenmiştir. Türk Medeni Kanunu’nun (TMK) 8. maddesine göre her insanın hak ehliyeti vardır ve bütün insanlar, hukuk düzeninin sınırları içinde, haklara ve borçlara ehil olmada eşittirler. Hak ehliyeti, haklara ve borçlara sahip olabilme ehliyeti ya da iktidarı olarak tanımlanabilir (Oğuzman vd., 2016, s. 42; Akipek vd, 2018, s. 268). Hak ehliyetinde kişi hakkın öznesi konumunda olup, bu ehliyet sebebiyle hukuk düzeni tarafından “insan” kişi, “amaç birlikleri” de tüzel kişi olarak nitelendirilmiştir (Hatemi, 2020, s. 4). Fiil ehliyeti⁵ ise bir kişinin kendi fiilleri ile hak sahibi olabilmesi, borçlanabilmesi ve kendisini sorumlu kılabilmesini ifade eder (Hatemi, 2020, s. 15). Başka bir deyişle istenilen ya da istenmeyen bir sonuç olması önem taşımaksızın bir kişinin iradi bir davranışla bir hukuki sonuç meydana getirmesi fiil ehliyeti olarak tanımlanır (Oğuzman vd., 2016, s. 49). Fiil ehliyetinin aksine hak ehliyetinde kişinin kendi fiilleri ile hak sahibi olabilmesi ya da borçlanabilmesi şart olmayıp, fiil ehliyeti olmayan bir kişinin kanuni temsilcisinin işlemeleri ile hak kazanabilmesi mümkündür (Hatemi, 2020, s. 15).

Fiil ehliyeti bakımından gerçek kişiler, tam ehliyetliler, tam ehliyetsizler, sınırlı ehliyetliler ve sınırlı ehliyetsizler olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Eğer bir kişi ayırt etme gücüne⁶ (temyiz kudretine) sahip olup, ergin ve kısıtlı değilse tam ehliyetli sayılır ve kendi fiilleri ile her türlü hukuki işlemi geçerli olarak yapabilir (TMK 10, 11, 12). Kural olarak erginlik on sekiz yaşın doldurulmasıyla

⁴ “İmzaların İstiklali İlkesi” TTK 677’de şu şekilde düzenlenmiştir: “Bir poliçe, poliçe ile borçlanmaya ehil olmayan kişilerin imzasını, sahte imzaları, hayali kişilerin imzalarını veya imzalayan ya da adlarına imzalanmış olan kişileri herhangi bir sebeple bağlamayan imzaları içerirse, diğer imzaların geçerliliği bundan etkilenmez.”

⁵ “Fiil ehliyetine sahip olan kimse, kendi fiilleriyle hak edinebilir ve borç altına girebilir.” (TMK 9).

⁶ TMK’nın 13. maddesinde “ayırt etme gücü” şu şekilde düzenlenmiştir: “Yaşının küçüklüğü yüzünden veya akıl hastalığı, akıl zayıflığı, sarhoşluk ya da bunlara benzer sebeplerden biriyle akla uygun biçimde davranma yeteneğinden yoksun olmayan herkes, bu Kanuna göre ayırt etme gücüne sahiptir.”

başlar istisnai olarak evlenme⁷ kişiyi ergin kılar (TMK 10). Bunun dışında on beş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkeme kararı ile ergin kılınabilir (TMK 12). Ayırt etme gücü olmayan kişi başka bir hususa bakılmaksızın tam ehliyetsiz olarak kabul edilir ve Kanunda gösterilen ayrık durumlar saklı kalmak üzere, bu kişilerin fiilleri hukukî sonuç doğurmaz (TMK 15). Vesayet altındaki tam ehliyetsiz kişilerin üçünü kişilerle yapacakları işlemleri, vesayet dairelerinin yetkilerine ilişkin hükümler saklı kalmak kaydıyla, vasisi onun adına yapar (TTK 448).

Sınırlı ehliyetliler grubuna giren kişiler ayırt etme gücü olan, ergin ve kısıtlı olmayan tam ehliyetli kişilerdir ancak Kanunda açık olarak sayılan sınırlı sayıdaki işlemi yapabilmeleri için bir makamın ya da kişinin iznini almaları şarttır. Sınırlı ehliyetliler grubunu evli kişiler ile kendilerine yasal danışman atanmış kişiler oluşturmaktadır (bkz. TMK 194/1, 429). Sınırlı ehliyetsiz grubuna giren kişiler temyiz kudretleri olmasına rağmen, ergin olmamaları ya da ergin olup da Kanunda yer alan bir sebepten dolayı ehliyetlerine sınırlama getirilmiş olan kişilerdir. Sınırlı ehliyetsiz grubu ayırt etme gücüne sahip küçükler ile kısıtlılardan meydana gelmektedir. Haksız fiillerinden sorumlu olan sınırlı ehliyetsizler yasal temsilcilerinin rızası olmadıkça, kendi işlemleriyle borç altına giremezler ancak karşılıksız kazanmada ve kişiye sıkı sıkıya bağlı hakları kullanmada bu rıza aranmaz (TMK 16). Sınırlı ehliyetsizin yaptığı borçlandırıcı işleme yasal temsilcilerinin vereceği rıza, işlemin yapılmasından önce “izin” olarak verilebileceği gibi işlemin yapılmasından sonra “askıda hükümsüz” olan işlemin “onanma”sı şeklinde de olabilir (TTK 451/1) (Hatemi, 2020, s. 29).

TTK'nın 766. maddesinin birinci fıkrasına göre poliçede ehliyet kişinin tabi bulunduğu devletin hukukuna göre belirlenir. Hak ve fiil ehliyeti açısından kambiyo senetlerinde TMK hükümlerinin uygulanacağı TTK'nın 670. maddesi ile düzenleme altına alınmıştır. Söz konusu madde hükmüne göre sözleşme ile borçlanmaya ehil olan kişi, kambiyo senetleri ile borçlanmaya da ehildir. Yargıtay 12. Hukuk Dairesi E. 2010/29383, K. 2011/10405 sayılı, 24.05.2011 tarihli kararında “... Ayrıca “akitle borçlanmaya ehil olan kimse, poliçe ve bonoyla borçlanmaya da ehil” olduğundan, ancak medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olan kişiler kambiyo senedi düzenleyebilirler. Başka bir deyişle, kanun koyucu kambiyo senetlerinin düzenlenmesi için özel bir ehliyet aramamıştır. Şu hâlde, medeni hakları kullanmak ehliyetinden kısmen veya tamamen mahrum bulunan kişiler, kambiyo senedi düzenleyemezler. Bu sebeple borçlunun (somut olayda murisin)“senedi düzenlediği tarihte” hukuki ehliyete sahip olması gerekir. Aksi takdirde, senet geçerli olmaz. Alacaklı, senedi düzenleyen kişinin ehliyetsiz olması halinde iyiniyetli olduğunu dahi ileri süremez. Çünkü ehliyet konusu kamu düzenini ilgilendirir ve süreye tabi olmaksızın mahkemedeki takibin iptali istenebilir. ...” şeklinde karar vererek kambiyo senedi düzenleme ehliyeti açısından medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olmanın yeterli olduğunu vurgulamıştır (URL 1).

Görüldüğü üzere bu hüküm ile kambiyo taahhüdünde bulunabilmek için TMK’da yer alan ehliyete ilişkin düzenlemelerden farklı bir düzenleme ya da ek bir şart getirilmemiştir. Söz konusu düzenlemeler hak ehliyeti açısından değerlendirildiğinde, gerçek kişiler ile tüm tüzel kişilerin kambiyo senedinin alacaklısı ve borçlusu olmalarının mümkün olduğu anlaşılmaktadır ancak çek ilişkisinde muhatap sıfatının sadece 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu (BankK) kapsamında bir bankaya ait olmasının hak ehliyeti açısından bir sınırlama teşkil etmektedir (TTK 782/1) (Bilgili & Demirkapı, 2015, s. 60). BankK’nın üçüncü maddesine göre pasif çek ehliyeti bakımından mevduat kabul etme yetkisi olan bir banka veya bir katılım bankası muhatap olabilecek ancak TTK’nın ilgili hükümleri gereğince çekte muhatabın kabulü (TTK 784), ciro (TTK 789/2) ve aval vermesi (TTK 794/2) yasak olduğu için muhatap banka ya da katılım bankasının çek ile kambiyo ilişkisine dâhil olması mümkün olmayacaktır (Pulaşlı, 2019, s. 121).

Fiil ehliyeti bakımından yukarıda açıklanan dört ehliyet grubunun kambiyo taahhüdünde bulunup bulunamayacakları ayrı ayrı incelenmelidir. Ayırt etme gücüne sahip, ergin ve kısıtlı olmayan kişilerin oluşturduğu tam ehliyetli grubundaki kişiler kendi fiilleri ile borç altına girebilecekleri için bunların

⁷ “Erkek veya kadın on yedi yaşını doldurmadıkça evlenemez. Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple on altı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilir. Olanak buldukça karardan önce ana ve baba veya vasi dinlenir.” (TMK 124).

kambiyo taahhüdünde bulunarak borçlanmaları geçerlidir (TMK 9, 10). Evlenme (TMK 11/2) ile ya da on beş yaşını bitirdikten sonra kendi isteği ve velisinin rızasıyla ergin kılınan kişilerin de hukuken ergin sayılmalarından sonra kambiyo senedi düzenlemeleri mümkündür (TMK 12).

Tüzel kişiler kanuna ve kuruluş belgelerine göre gerekli organlara sahip olduktan sonra fiil ehliyetini kazanırlar (TMK 49). Ticaret şirketlerinde organlar tüzel kişiliğin kazanılmasıyla doğduğu ve tüzel kişilik de ancak ticaret siciline tescilden sonra meydana geldiği için, geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunabilmesi için ticaret siciline tescil zorunludur (Kendigelen & Kırca, 2019, s. 131). Vakıflarda ilgili sicillere tescil, derneklerde tüzel kişilik kazanma arzusunun açıklanması ile gerekli organlar oluşur ve fiil ehliyeti kazanılır (Pulaşlı, 2019, s. 121). Adi ortaklık (TBK 620-645) ile donatma iştirakinin (TTK 1064-1087) tüzel kişiliği bulunmadığı için bunların kambiyo taahhüdü yoluyla hak kazanmaları ya da borç altına girmeleri mümkün değildir (Yılmaz, 2017, s. 397). Bununla birlikte bir adi ortaklık adına kambiyo senedi düzenlenmesi halinde senet Kanunda yer alan geçerlilik şartlarını taşıması kaydıyla geçerli olacak ve senedi imzalayan kişinin temsil yetkisine haiz olması durumunda da TBK'nın 638. maddesi gereğince tüm ortakların sorumluluğuna gidilebilecektir (Kendigelen & Kırca, 2019, s. 131).

Konuya ilişkin Yargıtay HGK'nın E. 2008/12-825, K. 2009/32 sayılı, 28.01.2009 tarihli kararı özetle şöyledir:

"... Tarafların karşılıklı iddia ve savunmalarına, dosyadaki tutanak ve kanıtlara, mahkeme kararında açıklanan gerektirici nedenlere ve özellikle, adi ortaklığın tüzel kişiliğe sahip bulunmamasına, adi ortaklık sözleşmesinde aksine bir hüküm yer almadığı sürece, idareci ortağın yapacağı işlemlerin diğer ortakları da bağlayıcı nitelikte olmasına, adi ortaklıkta idareci ortağın statüsünün, Borçlar Kanunu'nun 449. maddesinde düzenlenen ticari mümessile benzer bir nitelik taşımasına, aynı Kanun'un 450. maddesi uyarınca, ticari mümessilin kambiyo taahhüdünde bulunma yetkisine sahip olmasına ... ; dolayısıyla, adi ortaklıkta idareci ortağın kambiyo senedi düzenleyebilmesi için bu konuda ayrı ve özel bir yetkiye sahip kılınmasının gerekmemesine; somut olayda, takibe konu kambiyo senedini (çek) düzenleyen M... O... D...'in idareci ortak durumunda bulunduğu da çekişmesiz olmasına göre, usul ve yasaya uygun bulunan direnme kararın onanması gerekir. ..." (URL 2).

Karıardan da anlaşılacağı üzere adi ortaklıkta idareci ortakların, ortaklığı yönetim yetkisine dayanarak tüzel kişiliği bulunmayan adi ortaklık adına düzenledikleri kambiyo senetleri diğer tüm ortakları bağlayacak ve senet dolayısıyla ortaklar arasında müteselsil sorumluluk meydana gelecektir.

Ayırt etme gücüne sahip olmayan tam ehliyetsizler kendi fiilleri ile geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunamazlar (TTK 15). Tam ehliyetsiz bir kişinin geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunabilmesi ancak kanuni temsilcisi tarafından işlemin yapılması ile mümkündür.

Temyiz kudretine sahip olan küçükler ile kısıtlıların oluşturduğu sınırlı ehliyetsizlerin geçerli olarak kambiyo taahhüdünde bulunabilmeleri yasal temsilcilerinden ya da vesayet altındalarsa vesayet makamından izin almaları ya da yaptıkları işlemin daha sonra bunlar tarafından onanması ile mümkündür. Tam ehliyetsiz ve sınırlı ehliyetsizler açısından vesayet hükümleri kapsamında vasiinin kısıtlı adına kambiyo taahhüdünde bulunması ancak vesayet makamının izni ile mümkünken (TMK 397/2, 462/b.5) velayet hükümleri açısından böyle bir izin gerekli değildir (TMK 342/1) (Kendigelen & Kırca, 2019, s. 131).

Yargıtay HGK E. 1980/11-1968, K. 1981/762 sayılı, 25.11.1981 tarihli kararında mümeyyiz küçüğün başka bir ifadeyle sınırlı ehliyetsizin tanzim ettiği bononun ancak kanuni mümessilin izin veya icazetiyle geçerli olacağı hususunu özetle şu şekilde ifade etmiştir:

"... Mümeyyiz küçükler ancak yasal temsilcilerinin izin ve icazetleri ile bono tanzim edebilirler. Bu nedenle kanuni temsilcinin izni olmadan tanzim edilmiş bir bonoda, yalnızca bir miktar için icazet verildiği takdirde, icazet verilen kısım için bononun geçerliliğine, aşan kısım için ise iptaline karar verilmesi gerekir. ..." (URL 3).

Yargıtay diğer bir kararında akıl hastalığının kambiyo senedinin geçerliliği açısından etkisini vurgulamıştır. Yargıtay 19. Hukuk Dairesinin E. 2011/12369, K. 2011/13002 sayılı, 20.10.2011 tarihli kararına göre:

“... Davacı icra takibine konu edilen bono sebebiyle borçlu olmadığına tespitini istemiştir. Dosya içerisinde getirilen kararlar davacı asilin mahkeme kararı ile vesayet altına alındığı, kısıtlama nedeninin de akıl hastalığı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu durumda mahkemece ehliyetsizlik iddiasının kambiyo senedinin geçerliliğini etkileyeceği gözetilerek takibe konu bononun düzenlendiği tarihte davacının fiil ehliyetine sahip olup olmadığı araştırılarak sonucuna göre bir karar verilmesi gerekir. ...” (URL 4).

Sulh Mahkemesi tarafından vesayet altındaki kişiye bir meslek veya sanatın yürütülmesi için izin verilmiş ise, o kişi bununla ilgili her türlü olağan işlemleri yapmaya yetkilidir ve bu tür işlemlerden dolayı bütün malvarlığı ile sorumludur (TMK 453) dolayısıyla eğer kambiyo taahhüdünde bulunmak meslek ve sanatın icrası açısından olağan bir işlemse kısıtlının izin almak zorunda kalmadan kambiyo taahhüdünde bulunması mümkündür. Söz konusu düzenlemenin kıyas yoluyla velayet altındakilere de uygulanması uygundur (Özcan, 2019, s. 72). Sınırlı ehliyetli olarak nitelendirilen, kısıtlanmasında için yeterli sebep bulunmamasıyla beraber korunması bakımından fiil ehliyetinin sınırlandırılması gerekli görülen ergin kişiler ancak kendilerine atanan yasal danışmanlarının onayını alarak kambiyo taahhüdünde bulunabilirler (TMK 429/1/b. 8). Bununla birlikte, TMK'nın 429. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “Aynı koşullar altında bir kimsenin malvarlığını yönetme yetkisi, gelirlerinde dilediği gibi tasarruf hakkı saklı kalmak üzere kaldırılabilir.” şeklindeki düzenleme uyarınca kendisine yasal temsilci atanan kişinin gelirini aşmayacak şekilde kambiyo taahhüdünde bulunabilmesi mümkündür (Helvacı, 2007, s. 671).

3. Def'i Kavramı

3.1. Maddi Hukuk ve Usul Hukuku Açısından Def'i Kavramının İtiraz Kavramı ile Birlikte Açıklanması

Hak sahibi olan bir kişinin hakkının ihlal edilmesi halinde, hakkını korumak için sahip olduğu temel yetki, hakkına uyulmasını “talep” etme yetkisidir; eğer bu yetki kullanılmasına rağmen olumlu sonuçlanmaz ise bu takdirde hak sahibi devletin yargı organlarına başvurarak hakkına uyulmasını sağlamak için “dava” açar (Oğuzman & Barlas, 2017, ss. 320-321). Davalı, açılan davada, davacının dayandığı olguların doğru olmadığını ifade ederek inkâr ya da ileri sürülen olguların davayı haklı kılmayacağını ileri sürerek dava temelini yetersizliği savunmalarında bulunabilir (Oğuzman & Barlas, 2017, s. 329). Davacının, aralarındaki hukuki ilişkiden doğan hakkına dayanarak davalıdan talepte bulunması halinde, davalının bu talebi yerine getirmekten kaçınmasını sağlayan bir takım hukuki imkânlarla sahip olması da mümkündür. Bu savunmaların dayanağı maddi hukuk ya da usul hukuku olabilir. Savunma yapacak davalı önce usule ilişkin sonra maddi hukuka ilişkin savunmaları ileri sürer (Pekcanitez vd., 2021, s. 256). Maddi hukuk açısından savunma imkânları itiraz ve def'i olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (Oğuzman & Barlas, s. 330). Usul hukukunda da maddi hukukta olduğu gibi davalıya “itiraz” bir savunma imkânı olarak tanınmıştır [Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK) 19, 116, 394] ancak usul hukukundaki itirazlar maddi hukuktaki itirazlardan tamamen farklı olup bunlara “usuli itiraz” denir (Arslan vd., 2018, s. 335).

Maddi hukuk açısından “itiraz” bir hakkın varlığını ya da devamını engelleyen, hakkı sona erdiren veya tehlikeye düşüren olayların savunma aracı olarak ileri sürülmesidir (Eren, 2018, s. 75). İtirazda ispatlanmak istenen şey davacının talebine konu olan hakkın mevcut olmadığıdır. Hak, şekle aykırı işlem yapılması ya da temyiz gücünün var olmaması gibi sebeplerle hiç doğmamış olabileceği gibi borcun ödenmiş olması gibi bir sebeple sona ermiş de olabilir. İtirazın, hakkın doğmadığı itirazı, hakkın sınırlandırıldığı itirazı ve hakkın düştüğü itirazı olmak üzere üç türü vardır (Serozan, 2017, s. 295). Davalı tarafından ileri sürülmemiş olsa bile dava dosyasına giren ya da dava malzemesi içinde yer alan itirazlar, usulüne uygun biçimde sunulmak kaydıyla (Arslan vd., 2018, s. 334), hâkim tarafından kendiliğinden dikkate alınır ancak ispatı taraflara ait olup, dava dosyasından anlaşılmayan itirazlar cevap ve ikinci cevap dilekçesi ile ileri sürülebilir ya da davacının açıkça izin vermesi durumunda daha sonra da ileri

sürülüp mahkeme tarafından değerlendirilebilir (Pekcanıtez vd., 2021, s. 257). Hâkim itiraza dayanak teşkil edebilecek hususları re'sen araştırıp delil toplayamaz (Serozan, 2017, s. 295).

Def'i hakkı, borçlu ya da davalı tarafından kendisine karşı ileri sürülen hakka karşı kullanılan ve kullanılması halinde borçluya özel bir nedene dayalı olarak borçlanılan edimi yerine getirmekten kaçınma imkânı veren bir haktır. Def'inin bir hak olması sebebiyle sahibi tek taraflı irade beyanı ile def'i hakkını kullanmaktan vazgeçebilir ancak itiraz bir "olay"dır bu sebeple tek taraflı bir vazgeçme iradesi ile ortadan kalkması mümkün değildir (Eren, 2018, ss. 72, 76). Def'i hakkı, hak sahibine "borçluyum ancak borcumu yerine getirmeme hakkımı kullanıyorum" diyerek edimden kaçınma hakkı veren ve aynı zamanda başka bir hakla ilişkili olduğu için, ilişkili olduğu hakkı etkileyen "ikincil" düzenleme hakkı olarak sınıflandırılır (Serozan, 2017, ss. 227-228). Def'inin kullanılması hakkın ortadan kalkmasına yol açmaz (Bozgeyik, 2003, s. 489). Def'ilerin en tipik örneği zamanaşımı def'idir. Zamanaşımına uğramış bir borcun ödenmesi mümkündür ancak borçlu tarafından def'i hakkı ileri sürülerek kendisine yöneltilen talep hakkı engellenebilir.

Def'iler sadece davalının açıkça ileri sürmesi halinde hâkim tarafından dikkate alınacak olup, ileri sürülmemiş bir def'iyi hâkim dava dosyasından anlasa ya da taraflardan birinin bildirdiği vakılardan def'inin varlığını öğrense bile kendiliğinden bunu dikkate alamayacak ve davalıya konuyla ilgili bir hatırlatmada bulunamayacaktır (Pekcanıtez vd., 2021, s. 257). Örneğin hâkim dava dosyasındaki borç senedinden borcun zamanaşımına uğradığını anlasa bile kendiliğinden bir işlem yapamayacağı gibi bu konuda davalıya hatırlatma da yapamaz (Arslan vd., 2018, s. 334). Daha sonra def'isini ileri sürmek isteyen davalı bunu ancak davacının iznini alarak yapabilir (HMK 141).

Dava dosyasının incelenmesinden anlaşılamayan maddi hukuk anlamındaki itirazlar davada ileri sürülme ve dikkate alınma bakımından def'ilerin tabi olduğu hukuki rejime tabi olduklarından, Medeni Usul Hukuku açısından def'i kavramının kapsamına maddi hukuk anlamındaki def'ilere ek olarak dava dosyasının içeriğinin incelenmesinden anlaşılamayan maddi hukuk anlamındaki itirazlar da dâhildir (Tanrıver, 2020, s. 677). Böyle bir durumda hâkim dava dosyasının içeriğinde yer almayan itiraz sebeplerini re'sen gözetemez, hâkimin incelemesi ancak tarafın bu tür itiraz sebebini maddi hukuk anlamındaki def'ilerin tabi oldukları hukuki rejim çerçevesinde yargılamaya getirmesi halinde mümkün olabileceğinden hâkim tarafından sadece dava dosyasının içeriğinin incelenmesinden anlaşılabilen itiraz sebeplerinin re'sen gözetilmesi gerekir (Tanrıver, 2020, s. 677).

3.2. Kıymetli Evrak Hukuku Açısından Def'i Kavramı ve Sınıflandırılması

Kıymetli evrak açısından Kanunda def'i ve itiraz kavramları, maddi hukukta olduğu gibi bir ayrıma tabi tutulmadan "def'i" kavramı altında (TTK 659, 687 ve 825) birlikte düzenlenmiştir (Öztaş, 2019, s. 45). İlgili düzenlemelerden yola çıkılarak kıymetli evrak hukuku açısından "def'i" kavramının teknik anlamda davalının borcunu özel bir sebebe dayanarak yerine getirmekten kaçınmasına imkân sağlayan bir hak olan def'i hakkı ile hakların doğumuna engel olan ya da bir hakkı sona erdiren fiili ve hukuki araçları kapsayan itirazı kapsadığı ifade edilmektedir (Kınacıoğlu, 1999, s. 160).

Kıymetli evrakta def'ilerin ileri sürülebilme imkânları ve etkileri açısından senedin türüne göre farklı durumlar ortaya çıkmaktadır. Nama yazılı senetler TBK'nın alacağın devrine ilişkin 183. maddesi ve devamı hükümleri uyarınca devredilirler. Buna göre borçlu, devri öğrendiği sırada devredene karşı sahip olduğu savunmaları, devralana karşı da ileri sürebilme hakkına sahiptir. Borçlu ayrıca devri öğrendiği anda muaccel olmayan alacağını, devredilen alacaktan önce veya onunla aynı anda muaccel olması koşuluyla borcu ile takas da edebilir (TBK 188). Başka bir ifadeyle nama yazılı senedin alacağın devri işlemleri ile devri halinde borçlu sahip olduğu def'ileri ileri sürebilmek açısından herhangi bir sınırlandırmaya tabi olmadan senedi devreden alacaklıya karşı sahip olduğu def'ileri senedi devir alan herkese karşı ileri sürülebilecektir. Doktrinde, emre yazılı kıymetli evrak açısından "gecikmiş ciro" olarak adlandırılan cironun (TTK 690/1) varlığı halinde de alacağın temlik hükümlerinin uygulanacağı ifade edilmiştir (Kendigelen & Kırca, 2019, s. 216-219).

Emre ve hamiline yazılı senetler için def'îye ilişkin Kanunda özel düzenlemeler yer almaktadır. Kanun'un "Borçlunun def'îleri" kenar başlıklı 659. maddesinde⁸ hamile yazılı senetlerde uygulanacak def'îler, "Def'îler" kenar başlıklı 687. maddesinde⁹ poliçelerde uygulanacak def'îler ve "Borçlunun def'îleri" kenar başlıklı 825. maddesinde¹⁰ emre yazılı senetlerde uygulanacak def'îler düzenlenmektedir. Görüldüğü üzere Kanunda "def'î" kavramına ilişkin bütün kıymetli evrak türlerinde geçerli olacak şekilde bir düzenleme yapılmak yerine hamile ve emre yazılı senetler ile poliçeye uygulanmak üzere özel hükümler getirilmiştir.

Kanun'un kıymetli evrakta def'î kavramına ilişkin düzenlemelerinin yapısı doktrinde def'îlerin çeşitli sınıflara ayrılarak açıklanmasına neden olmuştur. Öztan, def'îleri çeşitli açılardan tasnif etmenin mümkün olduğunu belirttiikten sonra önemli iki tasnif üzerinde durmuştur. Yazara göre def'îler etkilerine ve maddi özelliklerine göre iki gruba ayrılırlar. Etkilerine göre def'îler senedin hamili olan herkese karşı ileri sürülebilen "mutlak def'îler" ve ancak belli bir senet alacaklısına karşı belli bir borçlu tarafından ileri sürülebilen "nispi def'îler"den oluşur. Maddi özelliklerine göre def'îler ise senet metninden anlaşılan def'îler, senetteki taahhüdün hükümsüzlüğüne ilişkin def'îler ve şahsi def'îler olmak üzere üç türdür (Öztan, 2019, ss. 45-48). Çamoğlu da kıymetli evrakta def'î kavramının borçluya ait bütün savunmaları içine alacak kadar geniş olduğunu vurguladıktan sonra def'îleri ileri sürülme imkânlarına göre mutlak ve şahsi def'îler olmak üzere iki gruba ayırmış ve sonrasında mutlak def'îleri de kendi içinde senetten doğan def'îler (senedi hükümsüz kılan, kesin kaçınma hakkı veren, geciktirici def'îler) ile kambiyo taahhüdünün bağlayıcı olmadığı def'î olmak üzere sınıflandırmıştır (Çamoğlu, 2019). Poroy ve Tekinalp def'îleri geçersizlik def'îleri ve senet metninden anlaşılan def'îler olmak üzere iki grupta toplamıştır; geçersizlik def'îleri grubunun içine TTK'da öngörölmüş bulunan iradeye ilişkin geçersizlik def'îleri ile dolaşım (kambiyo) sözleşmesinin bulunmadığı def'î girer, senet metninden anlaşılan def'îler ise şekil şartlarına aykırılıktan doğan def'îler, hamilin meşru olmadığı def'î, senette bulunan kayıtlardan kaynaklanan def'îler, sürele uyulmamasından doğan def'îler, zamanaşımı def'îleri, doğrudan def'îler ve kişisel def'îlerden oluşmaktadır (Poroy & Tekinalp, 2019, ss. 102-109). Kendigelen ve Kırca, def'îlere ilişkin ayırmda etkilerine göre ve doğum kaynaklarına göre yapılan ayrımlarının öne çıktığını ifade ettikten sonra etkilerine göre yapılan ayırımın def'îleri açıklamada tek başına yetersiz olduğunu bu sebeple doğum kaynaklarına göre yapılan ayırımın bir def'înin ileri sürölüp sürölemeyeceğı, sürölecekse hangi şartlarda ve kime karşı ileri sürölebileceğı hususlarını açıklayabilmek açısından daha kapsayıcı olduğunu belirtmiştir (ayrıntılı açıklama için bkz. Kendigelen & Kırca, 2019, ss. 87-121).

Doktrinde def'îler sınıflandırılırken çıkış noktası açısından birbirine benzer ayrımların yapıldığı ancak bu benzerliğe rağmen sınıflandırma açısından fikir birliği sağlanamadığı görölmektedir. Kanaatimizce bu durum Kanunda "def'î" kavramının "itiraz" kavramını da kapsar şekilde düzenlenmiş olması sebebiyle def'înin etki alanının genişletilmiş olmasından ve ayrıca kıymetli evrak hukukunun kendine özgü kurallarının da göz önüne alınarak sınıflandırmanın yapılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır.

⁸ "(1) Borçlu hamile yazılı bir senetten doğan alacağı karşı, ancak senedin geçersizliğine ilişkin veya senedin metninden anlaşılan def'îlerle, alacaklı her kim ise ona karşı şahsen sahip olduğu def'îleri ileri sürebilir. (2) Borçlu ile önceki hamillerden biri arasında doğrudan doğruya var olan ilişkilere dayanan def'îlerin ileri sürölmesi, ancak senedi iktisap ederken hamilin bilerek borçlunun zararına hareket etmiş olması hâlinde geçerlidir. (3) Senedin, borçlunun rızası olmaksızın tedavüle çıkarıldığı yolunda bir def'î ileri sürölemez."

⁹ "(1) Poliçeden dolayı kendisine başvuru olan kişi, düzenleyen veya önceki hamillerden biriyle kendi arasında doğrudan doğruya var olan ilişkilere dayanan def'îleri başvuran hamile karşı ileri süremez; meğerki, hamil, poliçeyi iktisap ederken bile borçlunun zararına hareket etmiş olsun. (2) Alacağın temlik yoluyla yapılan devirlere ilişkin hükümler saklıdır."

¹⁰ "(1) Borçlu, emre yazılı bir senetten doğan alacağı karşı ancak senedin geçersizliğine ilişkin veya senet metninden anlaşılan def'îlerle alacaklı kim ise ona karşı, şahsen haiz bulunduğu def'îleri ileri sürebilir. (2) Borçlu ile önceki hamillerden biri veya senedi düzenleyen kişi arasında doğrudan doğruya var olan ilişkilere dayanan def'îlerin ileri sürölmesi, ancak senedi iktisap ederken hamilin bilerek borçlunun zararına hareket etmiş olması hâlinde caizdir."

Kıymetli evrakta def'ilerin sınıflandırılmasına ilişkin açıklamalardan sonra kişisel (şahsi) def'ilerle ilgili Kanunda yer alan önemli bir düzenlemeden bahsetmek gerekmektedir. Kişisel def'ilerin ileri sürülebilmesi açısından kambiyo senetlerine benzeyen senetler ile diğer emre yazılı senetler için TTK'nın 825. maddesinin ikinci fıkrası ile poliçeler için 687. maddesinin birinci fıkrasında aynı amaca hizmet eden özel bir düzenleme getirilmiştir. "Bile bile borçlu zararına hareket" olarak ifade edilen bu durumun ortaya çıkması için bilerek borçlunun zararına hareket edilmesi ve bu bağlamda bilerek borçluya zarar vermek için senedin iktisap edilmesi gereklidir (Göktürk, 2022, s. 107). Bile bile sırf borçlunun şahsi def'ilerini ileri sürebilmesini engellemek amacıyla senedin devrinin gerçekleşmesi durumunda başka bir ifadeyle bile borçlu zararına iktisap halinde Kanun şahsi def'ilerin ileri sürülebilmesine izin vermiştir.

4. Kambiyo Senetlerinde Ehliyetsizliğin Mutlak Def'i olarak İleri Sürülebilmesinin Yargıtay Kararları Çerçevesinde İncelenmesi

Ehliyetsizlik def'i, senet metninden anlaşılamayan, kambiyo senedi borçlusunun iradesinin geçerliliği ile ilgili olan bir kanuni geçersizlik def'idir (Poroy & Tekinalp, 2019, s. 100, 102). Doktrinde senetteki taahhüdün geçersizliğine ilişkin def'ilerin bir türü olan isnat def'i olarak da nitelendirilen ehliyetsizlik durumunda senedi düzenleyen, ciranta, kabul eden ve avalist gibi senet borçlularına ait olan ve aslında gerçekte durum farklı olmasına rağmen senedin hukuka uygun olarak dolaşıma çıktığına dair bir görünüş yaratan imzanın varlığı ilgili kişiye isnat edilememekte ve dolayısıyla onu bağlamamakta olup, bunun sonucu olarak ehliyetsiz olan kişi senet dolayısıyla sorumlu tutulamamaktadır (TTK 677) (Kendigelen & Kırcı, 2019, s. 96).

Kambiyo senedi ile borçlanmaya ehil olmayan bir kimsenin giriştiği kambiyo taahhüdünün kendisini bağlamayacağına ilişkin ileri sürülen def'i aynı zamanda herkese karşı ileri sürülebilir mutlak bir def'idir. Başka bir ifadeyle imza sahibi kambiyo senedinin düzenlendiği anda ehliyetsiz ise, bunu her hamile karşı ileri sürebilme hakkına sahiptir (Yılmaz, 2017, s. 398). Ehliyetsizlik def'inin her ciro edilene ileri sürülebilmesi yani mutlak def'i olarak değerlendirilmesi ferdin korunması ile kambiyo senetlerine ilişkin işlemlerde güvenin korunmasına ilişkin ilkelerden hangisine öncelik verilmesiyle ilgili bir sorundur (Alışkan, 1998, s. 336). Ehliyetsizlerin korunması hukukun evrensel bir ilkesi olduğundan, ehliyetsizlik halinde senede karşı kamu güvenin korunması ilkesi ile ehliyetsiz borçluyu koruma esası karşı karşıya geldiğinde, genel ilkedden ayrılma gereği ortaya çıkarak ve ehliyetsiz borçlunun korunmasına öncelik verilmiştir (Öztan, 2019, s. 47). Yargıtay da senet borçlusunun ehliyetsizliği halinde, ehliyetsizliğin ileri sürülebilmesi bakımından senet hamilinin iyiniyetinin korunmayacağını ifade etmiştir. Yargıtay 12. Hukuk Dairesi konuya ilişkin E. 2017/273, K. 2017/1603 sayılı, 09.02.2017 sayılı kararında özetle şu şekilde karar vermiştir:

"... Mümeyyiz olmayan bir kimse ile hukuki muamelede bulunan diğer tarafın bunu bilmeyerek iyiniyetle hareket etmiş olması, Medeni Kanun'un mutlak hükümleri karşısında temyiz kudretinden mahrum bir kimsenin tasarrufu üzerine hukuki hükmün geçerli olması için yeterli değildir. Temyiz kudretinden mahrum kimselerin esasen hüküm ifade etmeyen tasarrufları hususunda o tasarruftan dolayı hak iddia edenlerin iyiniyetlerini himaye etmemektedir. Mahkemece, borçlunun, takibe konu bononun düzenleme tarihinde, hukuki işlem ehliyetinin bulunup bulunmadığına dair tespitin yapılması amacıyla, vasiye, borçluya dair doktor, hastane v.s sağlık kuruluşları ile ilgili diğer belgeleri sunması için süre verilmesi, yine vesayet kararına dayanak olan hastane raporunun getirtilerek dosyanın tam teşekküllü bir hastaneye veya Adli Tıp Kurumu'na gönderilerek, borçlunun takibe konu bononun düzenleme tarihi itibarıyla hukuki işlem ehliyetinin bulunup bulunmadığı yönünde rapor alınması ve sonucuna göre karar verilmesi gerekir. ..." (URL 5).

Kambiyo senedi düzenleyen kişinin ehliyetli olup olmadığı açısından senedin düzenlediği anın mı yoksa lehbara teslim edildiği anın mı önem taşıdığı başka bir ifadeyle hangi anda düzenleyenin ehliyetli olması gerektiği hususu tartışmaya açıktır. Doktrindeki hâkim görüş, ehliyetin kambiyo senedinin lehbara teslim anında var olması gerektiği yönündedir (Öztan, 2019, s. 73; Doğrusöz Koşut, 2019, s. 67, dnp. 78; Helvacı, 2007; ss. 673-674). Ehliyetin aranacağı anın lehbara teslim anı olarak tespiti, kıymetli evrakta hakkın doğumuna ilişkin teorilerden senet üzerinde yer alan borcun doğumu açısından senedin düzenlenmesi yanında lehbara teslim edilmesi gerektiğini savunan ve Türk

Hukukunda hâkim olan “Görünüşe İtimat İlkesi ile Birleştirilmiş Akit Teorisi” (Öztan, 2019, s. 26-28; Kendigelen & Kırca, 2019, ss. 81-84) ile de uygunluk göstermektedir (Doğrusöz Koşut, 2019, s. 67). Bununla birlikte Yargıtayın ehliyetin senedin tanzim tarihinde aranması gerektiğine ilişkin karar verdiği görülmektedir. Yargıtay 12. Hukuk E. 2017/5892, K. 2018/7476 sayılı, 05.07.2018 tarihli kararında hukuki işlem ehliyetinin senedin tanziminde aranması gerektiği hususunu vurgulayarak aşağıdaki şekilde karar vermiştir:

“... Olayda, borçluların sunduğu ve Tıp Merkezi'nden temin edilen çok sayıdaki rapor ve tedavi evrakından, muris keşidecinin “Koah hastalığına bağlı rahatsızlıkları” olduğu görülmektedir. Ancak raporların içeriğine göre borçlunun, takibe konu senedin tanzim tarihi itibariyle hukuki işlem ehliyetinin bulunup bulunmadığı anlaşılamamaktadır. Mahkemece, borçlunun, takip dosyasına konu bononun keşide tarihi tarihinde, hukuki işlem ehliyetinin bulunup bulunmadığına dair tespitin yapılması amacıyla, borçlulara, murislerine ait varsa başkaca rapor, tedavi evrakı ve diğer belgeleri sunmaları için süre verilmesi, yine dosya arasında bulunan sağlık kurulu raporları ile varsa bu raporlara dayanak teşkil edecek belgeler getirtilerek, dosyanın kül halinde tam teşekküllü bir hastaneye veya Adli Tıp Kurumu'na gönderilerek, murisin ilgili tarih itibariyle hukuki işlem ehliyetinin bulunup bulunmadığı yönünde rapor alınması ile sonuca göre karar verilmesi gerekir. ...” (URL 6).

Ehliyetin bulunmadığını ispat yükümlülüğü bunu iddia edendedir (Kınacıoğlu, 1999, s. 100). Kambiyo senedinin teslim edildiği sırada ehliyetli olan imza sahibinin sonradan fiil ehliyetini kaybetmesi halinde senetten doğan sorumluluk etkilenmeyecek ve ehliyetsizliğe ilişkin bir def'i hakkı da doğmayacaktır (Arslan, 2008, s. 9). Yargıtay 12. Hukuk Dairesi E. 2016/21658, K. 2017/2085 sayılı, 16.02.2017 tarihli kararında bu hususu vurgu yapılmıştır, karar özetle şu şekildedir:

“... Somut olayda, borçlunun vefatı ile mirasçısının, senedin düzenlendiği tarihten evvel dahi borçlunun ehliyetsiz olduğunu belirterek takibin iptalini talep ettiği görülmektedir. O halde mahkemece, keşideci murisin bononun tanzim tarihi itibariyle fiil ehliyetine engel bir akıl hastalığının olup olmadığı araştırılmalı, bu kapsamda tarafların delilleri toplanarak varsa sunulan sağlık kurulu raporu ya da tedavi evraklarının Adli Tıp Kurumu Başkanlığı'na veya tam teşekküllü bir devlet hastanesine gönderilerek, murisin bononun tanzim tarihi itibariyle fiil ehliyetinin bulunup bulunmadığı belirlenerek sonucuna göre karar verilmesi gerekirken eksik inceleme ve yanlış değerlendirme ile yazılı şekilde hüküm tesisi isabetsiz olup, hükmün bu sebeple bozulması gerekirken, Dairemizce onandığı anlaşılacakla alacaklının karar düzeltme isteminin kabulü gerekmiştir. ...” (URL 7).

Yargıtay Hukuk Genel Kurulu E. 2019/19-253, K. 2022/1036 sayılı, 28.06.2022 tarihli kararında kişilerin okuma yazma bilmemelerinin kambiyo senedi düzenleme ehliyetlerini etkilemeyeceği yönünde karar vermiştir:

“... Bir kimsenin okuma yazma bilmemesi, imza kullanması hâlinde kambiyo senedi düzenlemesine engel değildir. Zira, HUMK'nın 297. maddesi adi senetlere uygulanması gereken bir hüküm olduğu gibi, kambiyo senedi olan bonoların geçerliliği için el ile imza atılmış olması gerekir. Ancak, dava dilekçesinde davacı asılın medeni hakları kullanma ehliyetinden yoksun olduğu iddia edilmiş ve yargılama öncesinde de davacının vesayet altına alındığı görülmüştür. Bu husus mahkemece re'sen gözetilmesi ve değerlendirilmesi gereken hususlardan olup, dava konusu senedin tanzim tarihi itibariyle davacının medeni hakları kullanma ehliyetinin bulunup bulunmadığı yönündeki iddia üzerinde durulup, yeterli araştırma ve inceleme yapılarak varılacak uygun sonuç dairesinde bir karar verilmesi gerekir. Davacının, belirtilen tarih itibariyle medeni hakları kullanma ehliyetinin bulunup bulunmadığı hususunun tespiti için mahkemece davacı asıla ait belirtilen tarih itibariyle hastane raporları, kullandığı ilaçlar usulünce temin edildikten sonra, dosya ilgili belgelerle Adli Tıp Kurumuna gönderilmeli, alınacak rapor değerlendirildikten sonra bir karar verilmelidir. ...” (URL 8).

Tüm senet borçluları tarafından tüm hamillere karşı ileri sürülebilen senet metninden anlaşılan def'ilerin aksine bir geçersizlik def'i olan ehliyetsizlik def'ini sadece kambiyo taahhüdü kendisini bağlamayan ehliyetsiz kişi ileri sürebilir (Boztosun, 2007). Ehliyetsiz olan kişinin taahhüdünün geçersiz olması başka bir deyişle kambiyo taahhüdü ile bağlı olmaması senedin geçerliliğini etkilemez. Geçerli olan bir senet üzerindeki diğer imzalar sahiplerini bağlamaya devam eder (imzaların bağımsızlığı ilkesi,

TTK 677) (Çamoğlu, 2020, s. 26). Örneğin belirli bir imza sahibinin ehliyetsizliği veya temyiz kudretine sahip olmaması, senette tahrifat yapılması, senet üzerinde imzası olan bir kişinin imzasının sahte olması hallerinde durum böyledir (Domaniç, 1975, s. 125). TTK'nın 819. maddesi çek açısından imzaların bağımsızlığı ilkesine ilişkin şu düzenlemeyi içermektedir: “Bir çekin kimin üzerine düzenlenebileceğini, çekin ödeneceği ülkenin hukuku belirler. Bu hukuka göre çek, muhatabın şahsı bakımından geçersiz sayılıyorsa, hukuklarının böyle bir nedenden dolayı geçersizliği öngörmediği ülkelerde, çek üzerine atılan imzalardan doğan borçlanmalar geçerlidir.”

Yargıtay 11. Hukuk Dairesi E. 1997/10471, K. 1998/1321 sayılı, 02.03.1998 tarihli kararında imzaların bağımsızlığı ilkesini şu şekilde açıklamıştır: “ ... *Kambiyo senetlerinde imzaların istiklali ilkesi caridir. Diğer bir deyişle, beyanlar birbirinden bağımsızdır. Bu husus, TTK'nun 589. maddesinde açıkça ifade olunmuştur. Buna göre, bir poliçe, poliçe ile borçlanmaya ehil olmayan kimselerin imzasını, sahte imzaları, mevhum (gerçekte mevcut olmayan) şahısların imzalarını yahut imzalayan veya namlarına imzalanmış olan şahısları herhangi bir sebep dolayısıyla ilzam etmeyen (bağlamayan) imzaları taşırsa, diğer imzaların sıhhatine bu yüzden halel gelmez. ...*” (URL 9).

5. Sonuç

Kambiyo senetlerinde def'ilere ilişkin Kanunda yer alan düzenlemeler (TTK 659, 687, 825) def'i kavramının teknik anlamda itiraz kavramını kapsayacak şekilde anlaşılmasına ve buna bağlı olarak uygulama alanının genişlemesine yol açmıştır. TTK'nın def'i ile ilgili hükümleri def'inin unsurlarına ilişkin bir açıklama ya da kendi içinde bir sistemik içermemekte olup ilgili düzenlemeler daha çok mücerretlik ilkesinin borçluyu zarara uğratmak amacıyla suistimal edilmesini önleme amacına hizmet etmektedir. Kambiyo senetlerinde def'ilere ilişkin sistematik bir düzenleme yapılmamış olması sebebiyle Doktrin def'ileri çeşitli açılardan sınıflandırma yoluna gitmiş ve sınıflandırma konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce, TTK'da ilgili konuyla ilgili hükümleri ön planda tutarak, hükümlerin lafzından yola çıkılarak yapılan ayırım diğer sınıflandırmaların içinde uygulama açısından en fonksiyonel ayırım olacaktır. Buna göre kıymetli evrakta def'iler senetten anlaşılan def'iler, senetteki taahhüdün hükümsüzlüğüne ilişkin def'iler ve şahsı def'iler olarak gruplandırılmalıdır (Kendigelen & Kırcı, 2019, s. 91).

Kambiyo senetlerinde ehliyetsizlik bu gruplardan senetteki taahhüdün hükümsüzlüğüne ilişkin bir def'i olarak karşımıza çıkar. Def'i olarak ehliyetsizlik bir “mutlak def'i”dir dolayısıyla senedin düzenlendiği sırada ehliyetsiz olduğu ispatlanan kişinin hiçbir suretle kambiyo taahhüdünden dolayı sorumlu tutulabilmesi mümkün değildir. Senedin tedavülünün korunmasının önem taşıdığı ve kuralların bunu sağlamaya yönelik getirildiği kambiyo ilişkisinde ehliyetsizlik durumunda kamu güvenliği öne çıkartılmış ve ehliyetsiz kişinin korunması sağlanmıştır. Bu durum bazen korunmak istenilen menfaatler arasında dengesizlik yaratabilir. Örneğin ayırt etme gücü bulunan sınırlı ehliyetsiz bir küçük ehliyet durumunu gizleyerek kambiyo taahhüdünde bulunabilir, böyle bir durumda ehliyetsizlik def'i ortadan kalkmaz ancak haksız fiil ve dolandırıcılık hükümleri uyarınca ehliyetsizin sorumluluğuna gidilebilir (Özcan, 2019, s. 73).

Kaynakça

- Alışkan, M. (1998). *Kambiyo Senetlerinde Temlik Ciro*. İstanbul: Yaylın Yayıncılık.
- Akipek, J., Akıntürk, T. & Ateş, D. (2018). *Kişiler Hukuku Birinci Cilt*. (14. Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Arslan, İ. (2008). *Kambiyo Senetlerinde Geçersizlik Def'ileri*. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 16 (1), 11-28.
- Arslan, R., Yılmaz, E., Taşpınar Ayvaz, S. & Hanağası, E. (2018). *Medeni Usul Hukuku*. (4. Bası). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Bahtiyar, M. (2016). *Kıymetli Evrak Hukuku*. (13. Bası). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Bahtiyar, M., Taşdelen, N., Biçer, L. & Hamamcıoğlu, E. (2022). *Kıymetli Evrak Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

- Bilgili, F. & Demirkapı, E. (2015). Kıymetli Evrak Hukuku. (5. Basım). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Bozer, A. & Göle, C. (2017). Kıymetli Evrak Hukuku. (6. Bası). Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Bozgeyik, H. (2003). Kıymetli Evrakta Hakkım Doğuşu ve Borçlunun Defileri. Prof. Dr. Fahiman Tekil'in Anısına Armağan, 481-497. İstanbul: MÜ Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Boztosun, N. A. (2007). Avalde Def'iler. Terazi Hukuk Dergisi, 2 (11), 53-70.
- Can, M. (2019). Kıymetli Evrak Hukuku. (4. Bası). Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Çamoğlu, E. (2019). Kambiyo Senetlerinde Borçlunun Defileri (Savunmaları). Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi, 35(3), 5-35.
- Çamoğlu, E. (2020). Kıymetli Evrak Hukukunun Temel İlkeleri. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Doğrusöz Koşut, H. (2019). Kambiyo Senedi ile Borçlanma Ehliyeti Bakımından Engellilik. Ulusal ve Uluslararası Mevzuat Çerçevesinde Engelli Hakları, Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri Sempozyumu, 49-80. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Domaniç, H. (1975). Kıymetli Evrak Hukuku. (2. Baskı). İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Eren, F. (2018). Borçlar Hukuku. (23. Bası). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Göktürk, K. (2022). Kambiyo Senetlerinde Şahsi Defiler. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Hatemi, H. (2020). Kişiler Hukuku. (8. Bası). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Helvacı, M. (2007). Kambiyo Senetlerinde Defiler. Hüseyin Ülgen'e Armağan, (Birinci Cilt), 647-703. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- İmregün, O. (2003). Kıymetli Evrak Hukuku. (3. Bası). İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Kayıhan, Ş. (2018). Kıymetli Evrak Hukuku. (5 Bası). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kendigelen, A. & Kırca, İ. (2019). Kıymetli Evrak Hukuku. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Kınacıoğlu, N. (1999). Kıymetli Evrak Hukuku. (5. Baskı). Ankara: Nobel.
- Oğuzman, K. & Barlas, N. (2017). Medeni Hukuk. (23. Bası). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Oğuzman, K., Seliçi, Ö. & Oktay Özdemir, S. (2016). Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler). (16. Bası). İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Öztan, F. (2019). Kıymetli Evrak Hukuku. (23. Bası). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Pekcanitez, H., Atalay O. & Özekes, M. (2021). Medeni Usul Hukuku. (9. Bası). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Poroy, R. & Tekinalp, Ü. (2020). Kıymetli Evrak Hukuku Esasları. (23. Bası). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Pulaşlı, H. (2019). Kıymetli Evrak Hukukunun Esasları. (7. Bası). Ankara: Adalet Yayınevi.
- Serozan, R. (2017). Medeni Hukuk. (7. Bası). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Tanrıver, S. (2020). Medeni Usul Hukuku Cilt I. (3. Bası). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tuna, E. & Göç Gürbüz, D. (2018). Ticaret Hukuku Prensipleri Kıymetli Evrak. (10. Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ülgen, H., Helvacı, M., Kaya, A. & Nomer Ertan, N. F. (2020). Kıymetli Evrak Hukuku. (12. Bası). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Yılmaz, E. (2002). Hukuk Sözlüğü. (7. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.

- Yılmaz, L. (2017). *Kambiyo Senetlerinde (Çek-Bono-Poliçe'de) Def'iler*. (2. Bası). İstanbul: Aristo Yayınevi.
- URL 1, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/12hd-2010-29383.htm> (Erişim Tarihi, Şubat, 2023).
- URL 2, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/hgk-2008-12-825.htm> (Erişim Tarihi: Aralık, 2022).
- URL 3, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/hgk-1980-11-1968.htm> (Erişim Tarihi: Aralık, 2022).
- URL 4, Kazancı İctihat Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/19hd-2011-12369.htm> (Erişim Tarihi: Ocak, 2022).
- URL 5, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/12hd-2017-273.htm> (Erişim Tarihi: Ocak, 2023).
- URL 6, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/12hd-2017-5892.htm> (Erişim Tarihi: Şubat, 2023).
- URL 7, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/12hd-2016-21658.htm> (Erişim Tarihi: Ocak, 2023).
- URL 8, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/hgk-2019-19-253.htm>, (Erişim Tarihi: Mart, 2023).
- URL 9, Kazancı İctihat Bilgi Bankası, <https://lib.kazanci.com.tr/kho3/ibb/files/11hd-1997-10471.htm> (Erişim Tarihi: Ocak, 2023).

İKTİSAT TEORİSİNDE NÜFUS VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN GELİŞİMİ¹

Bilal İSLAMOĞLU², İdris AKKUZU³

Öz

Sanayileşmeden günümüze, nüfus artışı ve ekonomik büyüme ilişkisi iktisat teorisinin temel tartışma konularından birisidir. Klasik iktisatta, nüfus yoğunluğu, iş bölümü, üretkenlik, reel ücretler ve yoksulluk kavramları ile ele alınan nüfus-büyüme ilişkisi, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren teknolojik gelişme, çevre kirliliği, sürdürülebilirlik, sosyal sermaye ve uluslararası göç olgularını ve gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkları bünyesine alan bir aşamaya evrilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Adam Smith, Thomas Malthus, Ester Boserup, Michael Kremer, Dennis Meadows, Julian Simon, Nicholas Eberstadt ve Geoffrey Garret'in konu ile ilgili temel eserlerini ilk elden inceleyerek nüfus-büyüme ilişkisinin tarihsel gelişimini izlemektir. Tartışmaların bir tarafı, nüfus artışının ekonomik büyüme için gerekli bir koşul olduğunu ileri sürerken, diğer tarafı ekonomik büyüme için bir kısıt oluşturduğu yönündedir. Bir yandan eğitim seviyesi ve üretkenliği yüksek çalışma çağında nüfusun gerekliliğine vurgu yapılırken diğer yandan doğal kaynaklar ve gıda talebi üzerindeki baskının sürdürülebilirliği için ar-ge yatırımlarının ve teknolojik yeniliklerin önemine dikkat çekilmekte; nüfus-ekonomik büyüme ilişkisi açısından yakın gelecekte, olumlu ve olumsuz yanlarıyla birlikte, uluslararası göçün daha fazla önem kazanacağını altı çizilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Nüfus, Teknolojik Gelişme, Gelişmekte Olan Ülkeler

JEL Kodları: J10, O10

THE DEVELOPMENT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN POPULATION AND ECONOMIC GROWTH IN ECONOMIC THEORY

Abstract

From industrialization to the present day, the relationship between population increases and economic growth is one of the main economic debates. In classical economics, the population-economic growth relationship, which has been addressed with the concepts of population density, division of labor, productivity, real wages, and poverty, has evolved since the second half of the twentieth century to include technological development, environmental pollution, sustainability, social capital, international migration, and differences between developed and developing countries. This study aims to observe the historical development of the population-economic growth relationship by investigating the main works of Adam Smith, Thomas Malthus, Ester Boserup, Michael Kremer, Dennis Meadows, Julian Simon, Nicholas Eberstadt, and Geoffrey Garret on the subject. While one side

¹ Bu makale, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanan "Geç Osmanlı Dönemi İle 1923-1960 Arası Türkiye'de Ölüm Oranlarındaki Azalışın Ekonomik Büyümeye Etkisi" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Bağımsız Araştırmacı, bilalislam86@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-4217-7368>

³ Dr. Öğr. Üyesi., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Tekirdağ, TÜRKİYE. iakkuzu@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1069-9719>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 19.08.2022

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 30.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1164565

Atf (Cite): İslamoğlu, B. & Akkuzu, İ. (2023). İktisat Teorisinde Nüfus ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Gelişimi, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 15-27.

of the debate argues that population growth is necessary for economic growth, the other side argues that it is a constraint for economic growth. On the one hand, the necessity of a working-age population with a high level of education and productivity is emphasized; on the other hand, the importance of R&D investments and technological innovations for the sustainability of the pressure on natural resources and food demand is highlighted. Furthermore, it is underlined that in the near future, with its positive and negative aspects, international migration will gain more importance regarding the population-economic growth relationship.

Keywords: Economic Growth, Population, Technological Development, Developing Countries

JEL Codes: J10, O10

1. Giriş

Nüfusun gelişimini belirleyen unsurlar, doğum oranlarında artış ve azalış ile ölüm oranlarında artış ve azalıştır. Her bir unsur, nüfus dinamiklerini belirlemekle birlikte ekonomi ile etkileşimi bakımından ayrıca önem taşımakta ve hem ekonomik gelişmelerden etkilenmekte ve hem de ekonomik büyüme üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilere yol açmaktadır. İktisat kuramı da bu anlamda, nüfus ve büyüme arasındaki bu iki yönlü ilişkiyi erken dönemlerden itibaren ele almakta ve tartışmaktadır.

İktisat kuramında, nüfus ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Thomas Malthus ve Adam Smith'in konu ile ilgili ileri sürdükleri görüşlerden bu yana sürekli tartışılmaktadır. Özellikle, sanayileşmenin erken dönemlerindeki nüfus dinamiklerini inceleyen ve düşüncelerinin oluşumunda Smith'ten etkilenen Malthus'un nüfus hakkındaki tezleri, bu tezler lehine ve aleyhine yönelik olarak yapılan tartışmalar, ilgili literatürde oldukça büyük bir yer kaplamaktadır. Malthusyen tezlere yönelik eleştirilerin en önemli sebebi, takip eden yüzyılda Malthus'un geleceğe yönelik tahminlerinin gerçekleşmemesidir. Bu olguyu inceleyen Ester Boserup ve Michael Kremer, Malthus'un tezlerine yönelik önemli eleştiriler yöneltmişlerdir.

Malthusyen tezler her ne kadar eleştiriye uğrasa da lehine yönelik tartışmaların da arkası kesilmemiştir. Özellikle Meadows ve arkadaşlarının, 1972 yılında yayımladıkları *Ekonomik Büyümenin Sınırları* isimli çalışmada, Malthus'un tezleri yeniden gözden geçirilmiş ve tekrar gündeme taşınmıştır. Meadows vd.'nin, gelecek ile ilgili olarak sahip oldukları kötümser eğilimleri ise Julian Simon cevaplandırarak tartışmaya katkı sunmuştur. Bu ikinci dalga tartışmalarda, Smith ve Malthus'un aksine, sadece İngiltere ve ABD'ye odaklanılmamış, gelişmekte olan ülkeler de mercek altına alınmıştır.

20. yüzyılda, sermaye birikiminin gelişmiş ülkelerde katettiği mesafe, nüfus artışı konusunu, tali bir mesele haline getirmiş görünmektedir. Daha ziyade teknolojik gelişme, çevre kirliliği ve büyük hacimlere ulaşan sermaye birikiminin yatırımlara yönlendirilebilmesi sorunları ön sıralara taşınmıştır. Gelişmekte olan ülkeler için ileri sürülen en temel önerme, Malthus ve Meadows vd.'nin de altını çizdiği gibi hızlı nüfus artışının ekonomik büyümeyi yavaşlatması olmuştur. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin birçoğu ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlayacağı düşüncesi ile nüfus planlaması uygulamalarına müracaat etmiştir. Bunun sonucu olarak, günümüzde birçok gelişmekte olan ülkede aile başına düşen çocuk sayısı, gelişmiş ülkelerle benzer seviyeye ulaşmıştır; ancak aradaki gelir farkı varlığını korumaya devam etmiştir. Bu da konu ile ilgili olarak, gelişmekte olan ülkelere yönelik yaklaşımların yeniden gözden geçirilmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Adam Smith, Thomas Malthus, Ester Boserup, Michael Kremer, Dennis Meadows, Julian Simon, Nicholas Eberstadt ve Geoffrey Garret'in konu ile ilgili temel eserlerini ilk elden inceleyerek nüfus-büyüme ilişkisinin tarihsel gelişimini izlemek; bu ilişkinin, dünya ekonomisinin güncel sorunları çerçevesinde artan önemini ortaya koymaktır.

2. A. Smith ve T. Malthus'un İngiltere ve ABD'de Nüfus-Büyüme İlişkisine Yönelik Tespitleri

Smith'e göre bir ülkede zenginliğin göstergelerinden biri, o ülkede yaşayanların sayısının artmasıdır. Çünkü nüfus artışı, işgücünün reel ücretlerinde meydana gelen artışın bir sonucudur (Smith, 1776, ss. 70, 80). Bu da ancak iş bölümü ve uzmanlaşmanın mümkün olduğu bir ekonomide meydana gelir. Ona göre bir ülkenin zenginliğinin temelinde iş bölümü yer almaktadır. Nitekim, *Ulusların*

Zenginliği kitabının ilk paragrafı, hemen iş bölümüne değinmekte ve konu, iğne fabrikası örneğinden hareketle açıklanmaktadır. *İğne üretimi 18 farklı operasyona bölünmüştür. Böylece 10 kişinin çalıştığı bir fabrikada günlük 48.000 iğne üretmek mümkündür. Eğer bunlardan her biri ayrı ayrı çalışsaydı, her biri ancak günlük 20 iğne üretebilirdi* (Smith, 1776, ss. 3-5). Böylelikle, iş bölümü sayesinde üretim kapasitesinin artırılması olanak kazanır. Bunun yanı sıra, iş bölümünün gelişimi için bir başka önemli unsur nüfus yoğunluğudur. Her ne kadar iğne üretimi sürecinin 18 parçaya bölünebilmesi teknolojik olarak olanaklı olsa dahi, böylesine bir üretim yeri, nüfus yoğunluğunun ve üretilecek ürünlere yönelik talebin yüksek olduğu yerlerde ancak mevcut olabilir.

İş bölümünün yaratacağı ulusal zenginlikten işçilerin payına düşecek hisseye ilişkin Smith, aslında oldukça iyimserdir. Çünkü, ücretlerin düşük ya da yüksek olup olmadığını belirleyen gerçek ölçüt, ücretlerin seviyesi değil satın alma gücüdür. Örneğin, iğne fabrikasında çalışan işçilerin maaşları artmasa dahi, iğne fiyatları düştüğü sürece, satın alma gücü yükselecektir. Bu da işçiler bakımından bir refah artışı ifade etmektedir.

Nitekim Smith, birçok gıda fiyatının büyük ölçüde düştüğünü, örneğin ülkenin birçok yerinde patates fiyatlarının 30-40 yıl öncesine göre %50 gerilediğini tespit etmiştir (Smith, 1776, s. 78). Fiyatlardaki bu gerilemede, İngiliz kolonilerinin sadece İngiltere ile ticaret yapabilmelerinin ve dolayısıyla ürün fazlalarının önce İngiltere'ye taşınmasının ve İngiltere'den diğer Avrupa ülkelerine satılmasının etkisi oldukça önem arz etmektedir. Diğer yandan, bu ticaret yapısı nedeniyle, Avrupa ülkelerinde, bu ürünlerin fiyatları nispeten daha yüksek seyretmiştir. Bu durum da İngiltere'nin sanayileşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Smith, 1776, s. 560).

Dolayısıyla iş bölümünün artması, ücretlerin satın alma gücünü artırmakta, bu da nüfus artışına yol açmakta, nüfus artışı ise yeniden iş bölümünün artmasına olanak tanımaktadır. Bu döngünün bir yumuşak karnı, nüfusun zamanla, ülkenin tarımsal üretim kapasitesinin üzerine çıkması, dolayısıyla ithal edilen gıda ürünlerine yönelik bağımlılık meydana gelmesidir. Ancak bu durum Smith'in yaklaşımında bir sorun teşkil etmemektedir. Zira bu durum, uluslararası iş bölümü vasıtasıyla bir sorun olmaktan çıkacaktır.

Diğer yandan Smith, İngiltere'de nüfus artış hızının yavaşlığına dikkat çekmektedir. Bu durumun nedenini, öncelikle toplumun üst tabakalarında mevcut ilgili eğilimlere odaklanarak açıklamaktadır. Smith'e göre, *"lüks içinde yaşayan biri (...), bazen bir çocuk bile dünyaya getirmemekte, çoğu zaman ise iki ya da üç çocuk dünyaya getirdikten sonra yorgun düşmektedir. (...) Evlilik hayatında lüks, hayattan lezzet alma tutkusunu ateşlerken, nesillerin gücünü çoğu zaman zayıflatmakta, bazen ise tümüyle yok etmektedir."* (Smith, 1776, s. 79).

Öte yandan, işçi sınıfı arasında nüfus artışının yüksek olmayışının nedenini ise yüksek ölüm oranları olarak ifade etmektedir. Örneğin, İskoçya'nın kırsalında çok sayıda çocuk dünyaya gelmesine karşın ikisinin dahi hayatta kalmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca, İngiltere'nin kimi bölgelerinde çocukların yarısının henüz dört yaşına varmadan, ülkenin hemen hemen tüm genelinde ise çocukların yarısının on yaşına gelmeden hayatını kaybettiğini belirtmektedir (Smith, 1776, s. 79). Smith'e göre bu durumun sorumlusu, sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler, yeterli sayıda hastane ve doktor sayısının bulunmayışı değil, işçi sınıfının çok çocuk sahibi olması ve çocuklarına yönelik ekonomik durumu daha iyi olan ailelerin gösterdikleri bakım ve itina gösterememeleridir (Smith, 1776, s.79).

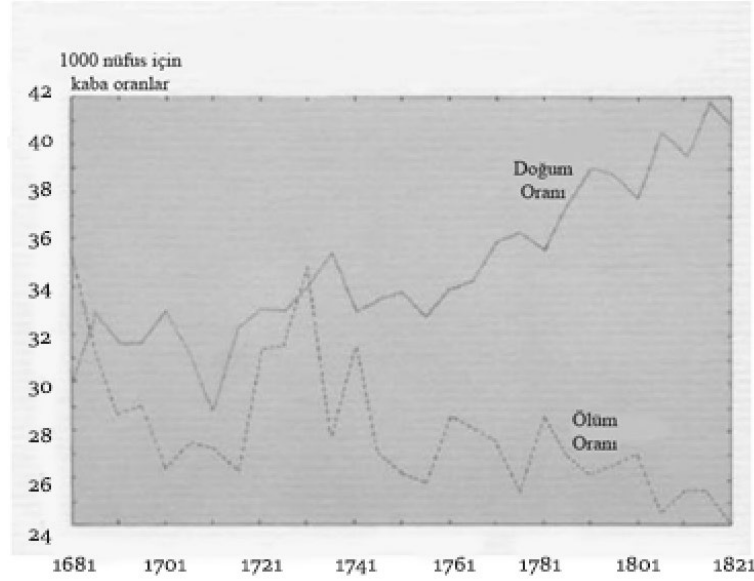
Smith'e benzer bir tutumla Malthus, işçi sınıfının yaşadığı ekonomik problemleri çok çocuk sahibi olmalarına bağlamaktadır. Burada nüfus artışının iki önemli etkisini öne çıkarmaktadır. Bunlardan ilki, yoksullar giderek daha olumsuz yaşam koşullarıyla karşı karşıya kalacaklardır; ikincisi ise ücretler giderek düşecektir (Malthus, 1798, s. 9).

Smith'in tespitlerinin olduğu zaman diliminde, ölüm oranlarının yüksekliği nüfus artışına izin vermez iken, Malthus, hızlı nüfus artışının gerçekleştiği bir döneme tanıklık etmiş ve tezlerini bu olgudan hareketle oluşturmuştur. Ona göre *"nüfusun gücü dünyanın insanoğlu için geçimlik vasıtası üretmesine kıyasla limitsiz bir şekilde güçlüdür. (...) Nüfus artışı sınırlanmadığı zaman geometrik (1-2-4-8) bir şekilde artar. Geçimlik vasıtalar ise sadece aritmetik (1-2-3-4) bir şekilde artar."* (Malthus,

1798, ss. 4, 8). Bu nedenle, nüfusun çok kısa bir zaman içerisinde ikiye katlanabileceğini ileri sürmektedir. Smith ise İngiltere nüfusunun 500 yıldan daha kısa bir süre zarfında ikiye katlanmayacağını ifade etmektedir (Malthus, 1776, s. 70). Smith bu öngörüsüne, konuyla ilgili daha öncesinden Petty ve King tarafından yapılan hesaplamaları dayanak göstermektedir (Malthus, 1776, s. 70). Nüfustaki bu yavaş artışın nedenini ise yüksek ölüm oranlarına bağlamaktadır (Malthus, 1776, s. 79).

Smith ve Malthus arasındaki bir nesillik zaman dilimi içerisinde nüfus dinamikleri bakımından böylesine büyük bir farkın oluşmasının önceden öngörülebilmesi elbette kolay değildir. Nitekim, aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, ilgili dönemlere ilişkin mevcut veriler ve ölüm oranlarının azalmasına yol açan gelişmeler her iki düşünürün de tespitlerini doğrulamaktadır.

Şekil 1. İngiltere’de Doğum ve Ölüm Oranları 1681-1821

Kaynak: Wrigley, E.A., 1985

Bir ülkede doğum ve ölüm oranlarının birbirine yakın oluşu, nüfus artış hızını bir ölçüde sınırlandırmaktadır. Ölüm oranları doğum oranlarından daha yüksek olduğunda, haliyle nüfus azalma baskısı altında kalmaktadır. Nitekim, Smith’in tanıklık ettiği zaman dilimine (1723-1790) ilişkin, ölüm ve doğum oranları incelendiğinde, nüfusun 500 yılda ikiye katlanabileceği yönündeki öngörünün nedenleri anlaşılabilir. İlgili dönem için, ölüm ve doğum oranları birbirine yakın seyretmekte; üstüne üstlük, ölüm oranlarının doğum oranlarını iki defa geride bıraktığı gözlemlenmektedir. Öte yandan Malthus’un gözlemlerini yaptığı dönemde (1766-1834) ise ölüm ve doğum oranları arasındaki mesafe giderek büyümektedir. Bu da nüfusun ikiye katlanacağı biçimindeki öngörüye kaynak teşkil etmektedir.

Bu durum, İngiltere’de nüfusun gelişimini gösteren tablodan da anlaşılabilir. Smith çağında, İngiltere nüfusu, 1721’de 5,3 milyon iken 1791 yılında 7,7 milyon olmuştur. Malthus çağında ise nüfus, 1761 yılında 6,1 milyon’dan 1821 yılına gelindiğinde 11,4 milyona çıkmıştır. Diğer yandan, 1751 yılında 0,3 olan nüfusun büyüme hızı, 1821 yılında 1,5’e yükselmiş ve 5 kat bir artış kaydetmiştir. Yine bu zaman zarfında, İngiltere’de ortalama yaşam süresi uzamış ve buna ekonomik büyüme eşlik etmiştir.

İngiltere’de hızlı bir nüfus artış döneminin ardında ölüm oranlarında meydana gelen azalma yatmaktadır. Bebek ve çocuk ölüm oranlarının azalması ve neticesinde insanların daha uzun bir yaşam sürmesi aslında, toplumsal refahın artışına bir gösterge olarak sunulabilir. Ancak, Malthus, bu durumu, olumlu bir gelişme olarak görmemiş ve gelecek hakkında oldukça kötümser bir tablo ortaya koymuştur.

Bu sonuca varmasının sebebi, Malthus ve Smith’in üzerinde mutabık oldukları ücretlerdeki artışların nüfus artışını hızlandıracağına yönelik varsayımdır (Smith, 1776, s. 81); (Malthus, 1798, s. 11). Toplumda zenginler, yüksek maddi olanaklarına karşın giderek daha az çocuk sahibi olurken, işçi

sınıfı, sınırlı maddi olanaklarıyla görece çok çocuk sahibi olmaktadır. Bu olgu, Smith çağında, ölüm oranlarının yüksek oluşu nedeniyle, nüfus artışına olanak tanımazken, Malthus çağında, ölüm oranlarının düşmesi, hızlı bir nüfus artışı dönemine imkân sunmuştur. Bu da bir sonraki aşamada, özellikle işçi sınıfının ekonomik koşullarında giderek kötüleşmeye sebebiyet verecektir. Bu soruna neden olarak Malthus, işçi sınıfının rasyonel hareket etmediğini, yaşanan ekonomik sorunların ardında çok çocuk sahibi olma ısrarı olduğunu ileri sürmektedir.

Tablo 1. İngiltere’de Nüfus Artışı 1681-1821

Yıllar	Toplam Nüfus (1.000)	Geçen on yılda nüfusun toplam büyüme hızı	Yıllar	Toplam Nüfus (1.000)	Geçen on yılda nüfusun toplam büyüme hızı
1681	4930		1761	6147	0.6
1691	4931	0.0	1771	6448	0.5
1701	5058	0.3	1781	7042	0.9
1711	5230	0.3	1791	7740	0.9
1721	5350	0.2	1801	8664	1.1
1731	5263	-0.2	1811	9886	1.3
1741	5576	0.6	1821	11492	1.5
1751	5772	0.3			

Kaynak: Wrigley ve Schofield, 1981’den aktaran Wrigley, E.A., 1985

ABD ile ilgili olarak ise her iki düşünür de hızlı nüfus artışı vurgusu yapmış, bu durumu da ücretlerin yüksekliğine bağlamışlardır (Smith, 1776, s. 81); (Malthus, 1798, s. 11). Örneğin Smith, ABD’de tarım kesimindeki üretim artışlarının, ücretlerin artışı ile birlikte meydana geldiğini, bu durumun da nüfus artışını desteklediğini ileri sürmektedir:

“Her bir çiftçi ekebileceğinden çok fazla tarım arazisi almaktadır. Kira ödemek zorunda değildir ve vergiler azdır. (...) Ürettiğinin tamamı kendisinin olacağı için çiftçi, üretimi arttırmak için her türlü motivasyona sahip. (...) Çiftçi tüm gayretine rağmen üretim kapasitesinin ancak onda birini kullanma imkanına sahip. Bu nedenle her bölgeden işçi bulmaya ve onlara yüksek maaşlar ödemeye istekli. Fakat yüksek maaşlar ve ucuz arazi, yanında çalışan işçilerin bir dönem sonra onu kendileri arazi sahibi olmak için onu terk etmesine yol açmakta. (...) Yüksek ücretler evliliği de teşvik etmekte. Çocuklar iyi beslenmekte. Büyüdüğünde ise yüksek ücretler ve düşük arazi fiyatları sayesinde, kendi arazi sahibi olmak için babasının yolunu takip etmekte” (Smith, 1776, s. 532).

3. T. Malthus, E. Boserup ve M. Kremer’de Zenginliğin ve Teknolojik Gelişmenin Etkileri

Malthus’a göre, tıpkı Amerika kıtasında olduğu gibi, dünya genelinde de nüfusun yayılması ekonomik canlılığa yol açacak, bu canlılık nüfus artışını hızlandıracak, nüfus artış süreci de beraberinde getireceği sefaletle birlikte nüfus artışını sınırlandıracaktır (Malthus, 1798, ss. 33-34). Nitekim, Malthus’un öngördüğü üzere, ABD ve Kanada’da hızlı bir nüfus artış süreci yaşanmıştır. ABD ve Kanada’nın nüfusu 1750 yılında 2 milyon iken, 1950 yılında 172 milyona yükselmiştir (BM, 2014). Oysa ABD ve Kanada’daki bu hızlı nüfus artışının sefalete yol açmadığı bilinmektedir. Aksine, her iki ülkede de kişi başına gelir önemli artışlar kaydetmiştir. Malthus’un geleceğe yönelik olarak öne sürdüğü tahminlerin başarısız olması, konuya dair tezlerinin de sorgulanmasına neden olmuştur. Söz konusu tezleri tartışmaya açan iktisatçılardan biri Ester Boserup’tur. Boserup, nüfus ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide teknolojinin önemine öncelikle dikkat çekmekte, teknolojinin bu ilişkideki yerinin karmaşık olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre artan nüfus bir yandan, ortak yatırımların yükünü paylaşacak daha fazla kişi demek olacağından yaşamı kolaylaştıracak; ancak öte yandan doğal kaynakların nüfusa oranını azaltacağı için yaşamı zorlaştıracaktır (Boserup, 1981, s. 5).

Modern ekonomilerde metalar, pazara ulaştırılabildiği nispette değer taşımaktadır. Üretime açılmayan tarımsal araziler, işletilmeyen maden yatakları, ormanlar ve turistlerin ziyaretine sunulmayan doğal güzellikler ekonomik açıdan bir anlam taşımamaktadır. Bu üretim kapasitelerinden faydalanabilmek için liman, yol ve su kanalları gibi alt yapılara ihtiyaç vardır. Bu alt yapı yatırımlarının birçoğunun maliyeti nüfus yoğunluğundan bağımsızdır. Bu nedenle, nüfus yoğunluğu arttığı sürece bu ortak yatırımların kişi başına düşen maliyeti azalmaktadır. Ortak yatırımlar arttıkça da ülkenin üretim kapasitesi daha üst seviyelere taşınmaktadır. Diğer yandan, bir teknolojinin icat edilmesi ile yaygınlaşması eş zamanlı olarak gerçekleşmemekte, tarımsal araziye daha yoğun şekilde kullanan tarımsal metotlar, nüfus yoğunluğunun belirli bir seviyeye ulaştığı bölgelerde yayılmaktadır (Boserup, 1965, s. 33).

Kremer, Malthus'un nüfus artışının teknolojik gelişmelerle sınırlanacağına ilişkin tezini tartışmaya açan iktisatçılardan biridir ve konu ile ilgili olarak Arrow ve Romer'in büyüme kuramından yararlanmaktadır.

“Arrow (1962) ve Romer (1990), teknolojik gelişmenin maliyetinin onu kullanan insan sayısından bağımsız olduğunu, böylece araştırmaya harcanması gereken kaynak miktarını sabit tuttuğumuzda, nüfustaki artışın teknolojik gelişmeye yol açacağını belirtmektedir” (aktaran Kremer, 1993, s. 681).

Diğer yandan tarihsel verilerden hareketle geliştirdiği argümanda, nüfus artışının teknolojik gelişmeyi olumlu etkileyeceğini ileri sürmektedir: *“10.000 yıl önce kutuplardaki buzulların erimesi buz devrini sona erdirdi. Bunun sonucu kara köprüleri su altında kaldı. Doğal bir deney için, Eski Dünya, Avustralya anakarası, Tazmanya ve Flinders adaları arasındaki tüm iletişimi sona erdirdi” (Kremer, 1993, s. 709).*

Alıntıda yer alan bölgelerle ilk iletişim coğrafi keşifler yoluyla sağlanmıştır. Bu durumda, Malthusyen yaklaşımın öngörülleri gerçekleşmiş olsaydı, bu bölgelerde nüfus yoğunluğunun aynı olması veya bu bölgeler arasında en az nüfus yoğunluğuna sahip olanın en yüksek yaşam standardını sunuyor olması ya da nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu bölgedeki insanların sefalet içerisinde yaşıyor olması beklenirdi. Diğer yandan nüfus artışının teknolojik gelişmeyi hızlandıracağı varsayımında bu bölgelerden en geniş alana ve en yüksek nüfusa sahip olanın en yüksek teknolojik gelişmeye sahip olacağını gözlemlememiz gerekirdi. Yüksek teknolojik gelişme seviyesinde nüfus artışı daha da hızlanacağından bu bölgenin en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip bölge olması beklenirdi.

Tablo 2. 1500 Yılında Nüfus ve Nüfus Yoğunluğu

	Arazi Genişliği (milyon km ²)	Nüfus, 1500 (milyon)	Nüfus (km ²)
Eski Dünya^a	83.98	407	4.85
Kuzey ve Güney Amerika^b	38.43	14	0.36
Avustralya^c	7,69	0.2	0.026
Tazmanya	0,068	0.0012-0.005	0.018-0.074
Flinders Adası	0,0068	0.0	0.0

Kaynak: Kremer, M.,1993.

1500 yılını gösteren yukarıdaki tablo, en gelişmiş teknolojiye sahip olan Eski Dünya'nın aynı zamanda en yüksek nüfus miktarına ve yoğunluğuna sahip olduğunu da göstermektedir. Eski Dünya'nın yüksek nüfusu teknolojik gelişmeye, teknolojik gelişme ise nüfusun daha hızlı artmasına olanak tanımış ve böylelikle birbirini tetikleyen bir süreç oluşturmuştur (Kremer, 1993; s. 709). Buna göre, Eski Dünya'nın nüfus yoğunluğu, nüfus ve teknolojik gelişme açısından kendisine en yakın rakip olan Kuzey ve Güney Amerika'dan on üç kat daha yüksektir:

“Modelin tahmin ettiği gibi, 1500 yılında, Kristof Kolomb'un teknolojik iletişimi kurmasından

sonra, en büyük karasal alana sahip bölge, Eski Dünya, en yüksek teknolojik seviyeye sahipti. Kuzey ve Güney Amerika peşinden takip etti. Tarım, Şehirler, Aztek takvimi ve Maya uygarlığı, Avustralya ana karası, toplayıcı ve avcı bir nüfus ile üçüncü sıradaydı. Tazmanya, İrlanda'dan biraz daha küçük bir ada, Avustralya anakarasının teknolojilerine bile, Bumerang, ateş yakma, mızrak fırlatma, cilalanmış taş aletler, kollu taş aletler ve iğne gibi kemikten aletlere bile sahip değildi⁴. Flinders adası, Tazmanya'nın yanında, sadece 680 km kare bir ada. Radyo karbon delillerine göre son sakinleri 4000 yıl önce yükselen deniz tarafından hapsedikten sonra muhtemelen teknolojik gerilemeden dolayı öldüler.” (Kremer, 1993, s. 709).⁵

Günümüze daha yakın bir tarih olan sanayileşme sürecinden de konuya ilişkin benzer bir kanıt bulmak, İngiltere'deki nüfus yoğunlaşmasının sanayi devrimine yol açtığını ileri sürmek mümkündür. Artan nüfus, mal ve hizmetlere yönelik toplumsal talebi arttırmakta, bu talep artışını karşılamak için ise teknolojik gelişme kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin, kömür talebindeki artışın karşılanabilmesi için öncelikle su kanallarının ardından demiryollarının inşası suretiyle, kömürün taşıma maliyetleri düşürülerek pazara ulaşımının kolaylaştırılması gerekmiştir. Bunun ötesinde sanayi devrimi ile ortaya çıkan yeni teknolojiler, örneğin salgın hastalıklara karşı korunmak için yapılan aşı uygulaması, ölüm oranlarını azaltmış, böylece nüfus artışının daha da hızlanmasına olanak tanımıştır (Stearns vd., 2008, s. 16); (Riley, 2008, s. 23); (Booth, 2009, s. 4).

Malthus'un argümanlarına bir nevi cevap olarak kabul edilebilecek bu eleştirel açıklamaların yine de Malthusyen tartışmalara son verdiği söylenemez. Bu anlamda, özellikle sanayileşmenin sınırlarına ve yan etkilerine işaret eden Meadows vd. (1972), Malthus'un düşüncelerini yirminci yüzyılın olguları ve kavramları ile yeniden yorumlamış ve gündeme taşımıştır.

4. Meadows ve Simon'un Kıtık, Teknolojik Gelişme ve Çevre Kirliliğinin Önemine İlişkin Tespitleri

2014 yılında, doğurganlık oranı dünya ortalaması 2.43'e gerilemiştir (CIA, 2014). Doğurganlıktaki bu gerilemenin devam edecek olması durumunda, dünya nüfusunun kaçınılmaz bir biçimde azalması beklenebilir. Bu beklentinin gerçekleşmesi, bir yandan Malthusyen nüfus planlaması uygulamalarının başarısı olarak görülebileceği gibi, diğer yandan Malthusyen kıtlık tezinin boşa çıkması olarak da okunabilir. Hangi açıdan yaklaşılsa yaklaşılsın, ulaşılan teknolojik seviye ve nüfus artışının yavaşlaması durumunda, 2000'li yıllardan itibaren dünya nüfusunun beslenmesine ilişkin bir sorun kalmayacağı (gelir eşitsizliği ve kaynaklara erişim vb. sorunlar dışında) ileri sürülebilir. Ancak, nüfus ve büyüme meselesi, özellikle 1970'li yıllardan itibaren, şimdiye dek ifade edilen geleneksel kavramlar ve değişkenlerle değil, gerek gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kaydedilen demografik değişimlerin gerekse dünya ekonomisinde meydana gelen dönüşümlerin sonucu olarak sürdürülebilir nüfus, çevre kirliliği, sosyal sermaye, nüfusun yaşlanması gibi çağdaş olgular üzerinden tartışılmaya başlanmıştır.

Bu açılımın ilk faslı, nüfus ve büyüme ilişkisinin, doğal kaynaklar ve çevre kirliliği boyutu ile tartışılmaya başlanmasıdır. Modern ekonomilerde kömür ve petrol gibi fosil yakıtların doğrudan maliyetinin tüketiciler tarafından üstlenmesinde bir zorluk görülmemektedir. Ancak fosil yakıtların en önemli maliyeti neden oldukları negatif dışsallıklardır. Bu negatif dışsallıkların faturası ise çevre kirliliği biçiminde gelecek nesillere aktarılmaktadır. Küresel ısınma ve iklim değişikliği hakkındaki tartışmalar genellikle bu negatif dışsallıklara odaklanmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası tarımın ekonomi içerisindeki payının hızla azalmasına karşın sanayinin payının hızla artması, sanayi sektörünün neden olduğu çevre kirliliğinin, tartışmaların odağına yerleşmesine neden olmuştur (Soubbotina & Sheram, 2000, ss. 50-52). Diğer yandan, bu sürecin bir başka sonucu ise, nüfusa koşut artan talebin kaynakların tükenbilme ve gelecek nesiller açısından ekonomik bir kısıt oluşturabilme ihtimalidir.

Roma Kulübü düşünürleri Meadows vd., *Ekonomik Büyümenin Sınırları (The Limits to Growth)* isimli çalışmalarında, ekonomik büyüme ve nüfus ilişkisini bu çerçeveden ve Malthus'un kıtlık ile ilgili

⁴ “Diamond (1993), Tazmanya adasının düşük teknolojik seviyesini açık bir şekilde düşük nüfusuna bağlamaktadır.” (Kremer, 1993; s. 709).

⁵ “Tazmanya adasının teknolojik birikimi aslında azaldı. Örneğin arkeolojik deliller daha önce sahip olduklarını gösterdiği kemikten alet yapma yeteneğini bile kaybettiklerini göstermekte (...)” (Kremer, 1993; s. 709).

düşüncelerine yeniden değinerek ele alırlar. Buna göre nüfusun verimlilikten daha hızlı artması, kaçınılmaz olarak bir insanlık krizine sebebiyet verecektir. Üstelik, bu krizin belirtileri, henüz kriz noktasına ulaşılmadan çok önce kendini gösterecek, gıda fiyatlarının hızlı artışı sonucu birçok insan açlıktan ölecektir (Meadows vd., 1972, s. 52).

Kıtlıkla ilgili bu beklenti, Malthusyen düşüncenin bir uzantısıdır. Bilindiği üzere Malthus, İngiltere ve ABD'deki hızlı nüfus artışının kıtlıklara yol açacağını öngörmüştür ancak bu öngörü gerçekleşmemiştir. Meadows vd., ise bu öngörüyü, gelişmiş ülkelerden ziyade az gelişmiş ülkelere odaklanarak yenilemişler ve bu ülkelerde yaşanan hızlı nüfus artışının, meydana gelecek büyük kıtlıklar ile sınırlanacağı öngörüsünde bulunmuşlardır (Meadows vd., 1972, ss.27, 127). Diğer yandan, Malthus'un kıtlıkla ilgili beklentilerine ek olarak, bu kez dünya genelinde, yenilenemeyen doğal kaynakların da tükenme riski ile karşı karşıya olduklarını, mevcut tüketim oranlarının sürmesi durumunda, 2050 yılına kadar birkaç madenin daha tükenebileceğini ileri sürmektedirler (Meadows vd., 1972, s. 55).

Küresel açlık sorununun çözüleceği, yenilenemeyen doğal kaynakların tükenmesi neticesinde sanayiden elde edilen katma değer azalmayacağı varsayımında, nüfus ve ekonomik büyüme meselesine ilişkin insanlığın karşı karşıya kalacağı en büyük tehlike çevre kirliliğidir. Bu konuda en bilindik olgu, fosil kaynakların yakılması sonucu atmosfere yayılan karbondioksit salınımıdır. Meadows vd., bu karbondioksit salınımının, neden olduğu kirliliğe ek olarak, atmosferin ısınmasına yol açmak suretiyle küresel ısınmaya ve buna bağlı olarak iklim değişikliklerine sebebiyet vereceğini ileri sürmektedir. Ayrıca, bu meseleyle ilgili olarak, nükleer enerjinin de tam manasıyla bir çözüm getiremeyeceğini, üstelik nükleer enerjinin de radyoaktif atık ürettiğini ifade etmektedir. Çevre kirliliğinde meydana gelecek artış, ölüm oranlarını hızlı bir şekilde artıracak, kitlesel ölümler nedeniyle insanlık nüfusu azalacaktır (Meadows vd., 1972, ss. 71-74, 127).

Konuyu bu çerçeveden tartışmaya açan bir başka düşünür Julian Simon'dur. Simon, geçmişte ABD ve İngiltere'nin de kirlilikle ilgili önemli sayılabilecek sorunlar yaşadıklarını, ancak katettikleri ekonomik gelişme sayesinde, sahip oldukları doğal ortamlarını korumayı başardıklarını, böylelikle günümüzde on yıllar öncesine nazaran çok daha temiz bir doğal ortama sahip olduklarını ileri sürmektedir (Simon, 1996, s. 147).

Roma Kulübü düşünürlerinin konuya ilişkin savlarını, *Devasa Kaynak 2 (The Ultimate Resource 2)*, isimli eserinde tartışmaya açan Simon aksine, madenlerin tükenme riski taşımadığını, piyasa mekanizması aracılığıyla bu sorunun çözülebileceğini ifade etmektedir. Buna göre yenilenemeyen doğal kaynakların azalması fiyatlarını artıracaktır. Bu da kaynakların daha verimli kullanılmasını teşvik edecek veya bilim insanları tarafından alternatiflerinin üretilme çabasına yol açacaktır (Simon, 1996, s. 39).

Simon, nüfus artışının yol açacağı sorunların rahatlıkla aşılabileceğine olan inancının ötesinde, nüfus artışının oluşturduğu döngünün tamamlanması durumunda, tüm insanlığın yaşam kalitesinin daha da artacağını ileri sürmektedir. Ona göre bir toplulukta meydana gelen yüksek doğurganlık, ilk olarak topluluğun hayatta kalma ihtimalini arttırmaktadır.⁶ İkinci olarak, nüfus artışı kaynakların paylaşımı ile ilgili sorunlar yaratır. Ancak sonrasında insanlar bu sorunlara çareler üretir. Bu süreç topluluğu, sorunun ortaya çıkmasından önceki konumundan çok daha ileri bir seviyeye taşır. Öte yandan artan nüfus hem talebi artırır hem de toplumdaki zeki insanların sayısındaki artış ile verimliliği yükseltir (Simon, 1996, ss. 47-48).

Simon, bu yaklaşımında, nüfus artışının kısa vadede sorunlara yol açabileceğini de kabul etmektedir. Bununla birlikte, ortaya çıkacak sorunların çözümü konusunda insanlığın özgür iradesine ve sağduyusuna olan güvenini ifade etmektedir. Bu düşüncesini, Smith'in 'görünmez el'ine ve piyasa ekonomisine olan inancının bir uzantısı olarak görmek mümkündür. Nitekim, günümüzde Londra'nın havasının yüzyıl öncesine kıyasla daha temiz, görüş mesafesinin daha iyi olduğunu belirterek bu

⁶ Simon, Hindistan'daki Parsilerin bireysel olarak ekonomik açıdan başarılı olmalarına rağmen evliliklerdeki sınırlamalar ve düşük doğum oranları dolayısıyla uzun vadede yok olmaya mahkûm olduklarını belirtmektedir (Simon, 1996, s. 47).

düşüncesini desteklemektedir. Sanayileşmenin başlangıcında, çevre kirliliğinin büyük bir risk unsuru olduğunu kabul etmekle birlikte, sanayileşme ile beraber meydana gelen zenginleşme sayesinde çevre kirliliği ile etkin bir mücadele imkânı doğmuştur (Simon, 1996, s. 139). Sahip oldukları devasa maddi imkânlar sayesinde çevre kirliliğini azaltacak projeler finanse edilebilir, sanayileşmenin neden olduğu çevre kirliliği sorunu ile etkin bir şekilde mücadele edilebilir.

Sanayileşmenin başlangıcında çevre kirliliğinin en önemli nedeni kömür tüketimidir. İngiltere’de Birinci Dünya Savaşı’nın başında, kömür madenlerinde bir milyon kişi istihdam etmekte iken bu sayı günümüzde üç binin altına düşmüştür (Booth, 2009, s. 4). Gelişmiş ülkeler kömür kullanımını petrol, doğalgaz, nükleer enerji ve yenilenebilir enerji kaynakları ile ikame etmişlerdir. Böylelikle kömür kullanımı ve neden olduğu çevre kirliliği sorunları da azalmıştır. Ancak günümüzde gelişmekte olan ülkelerde kömür kullanımı halen önemli bir unsur olarak mevcudiyetini korumaktadır.

Tablo 3. Toplam Kömür Tüketimi, Milyon Ton, Petrol Karşılığı.

	2010	2011	2012	2013	2014	2014 %
Çin	1740	1896	1922	1961	1962	50.6
Hindistan	260	270	302	324	360	9.3
Güney Afrika	92	90	88	88	89	2.3
Rusya	90	94	98	90	85	2.2
Polonya	56	56	54	55	52	1.4
Dünya	3611	3777	3798	3867	3881	100

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, 2015’ten yararlanılarak oluşturulmuştur.

Çin, gelişmekte olan ülkeler arasında, dünya kömür tüketiminin yarısını gerçekleştirmesi bakımından öne çıkmaktadır. 2012 yılı itibarıyla Hindistan, Güney Afrika, Rusya ve Polonya’yı da saydığımızda, bu beş ülke dünya kömürünün %65’inden fazlasını tüketmektedir. Güney Afrika, Rusya ve Polonya’nın kömür tüketimi son yıllarda bir miktar da olsa azalmıştır. Bu durum, olumlu bir gelişme olarak kabul edilebilir. Ancak, Hindistan ve Çin, İngiltere’nin sanayileşmenin başlangıcındaki yüksek kömür kullanımını andırır bir şekilde kömür tüketim miktarlarını hızla arttırmaktadır. Dolayısıyla, sanayi devriminin başından bu yana, gelişmiş ülkelerin küresel çevre kirliliğine yaptığı olumsuz katkılara ilave olarak, artık gelişmekte olan ülkelerde de giderek artan bir şekilde çevre kirliliği sorunları baş göstermektedir.

Çevreye daha duyarlı alternatiflerin mevcut olmasına karşın, sözü geçen ülkelerde kömürün yaygın kullanımının nedeni ucuz olmasıdır. Diğer yandan, bu ülkelerde, arzu edilen ekonomik gelişme seviyesine ulaşamaz ise, kömür kullanımının azaltılması da mümkün görünmemektedir. Dünya kömür tüketiminin %65’ini gerçekleştiren bu ülkeler kömür tüketimlerini azaltmadıkları takdirde, küresel karbondioksit salınımının azaltılmasında bir ilerleme kaydedilmesi mümkün olmayacaktır. Nitekim, kömürün yaygın bir şekilde kullanıldığı ülkelerde hava kirliliği çıplak gözle dahi görülebilmekte, hatta birçok gelişmekte olan ülkedeki şehirlerde nefes almak zorlaşmaktadır (Soubbotina & Sheram, 2000, ss. 55-59).

Kısacası gelişmekte olan ülkeler, yüksek ekonomik büyüme temposunu sürdürebilirlerse çevre kirliliği ile bağlantılı sorunları çözebilecek bir ekonomik güce sahip olacaklar, aksi takdirde çevre kirliliği sorununu çözemeyeceklerdir. Bu aşamada, gelişmekte olan ülkelerin büyüme sürecine ilişkin birbiri ile bağlantılı iki endişe dile getirilmektedir. Bunlardan birincisi, orta gelir tuzağı, diğeri ise zenginleşmeden yaşlanmak olgusudur.

5. N. Eberstadt ve G. Garrett'in Gelişmekte Olan Ülkelere Dair Argümanları

Son yıllarda gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik mesafenin bir türlü kapanmıyor oluşunu açıklamaya yönelik ilk yaklaşım orta gelir tuzağıdır. Orta gelir tuzağı, gelişmekte olan ülkelerin belirli bir gelir seviyesine eriştikten sonra büyüme sürecinde duraklamalar sergilemesi ve bu nedenle gelişmiş ülkeler ile aralarındaki kişi başına milli gelir farkını kapatamamalarıdır (Aiyar vd., 2013, s. 3). Gelişmekte olan ülkelerin orta gelir tuzağına yakalanmalarının ilk nedeni, uluslararası ticarete rekabet güçlerini kaybetmeleridir. Garrett'e göre, gelişmekte olan ülkelerde işgücü niteliğinin, kurumsal birikimin ve teknolojik seviyenin gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek seviyede olmaması nedeniyle uluslararası rekabet makası giderek açılmaktadır:

"Gelişmekte olan ülkeler kendilerine özgü bir küresel market bulamamaktadırlar. Gelişmekte olan ülkeler zengin ülkeler tarafından kontrol edilen ürünlere yüksek değerler eklenen pazarlarda rekabet edememektedirler çünkü işgücü, gerekli yeteneğe, banka ve hukuk sistemleri ise böyle bir rekabeti destekleyecek gelişmişlik derecesine sahip değildir. Bunun sonucu, Çin gibi diğer düşük gelire sahip ülkelerle her yerde bulunan ve göreceli olarak eski teknolojiler ile üretilen standardize edilmiş ürünler ile rekabet etmek dışında bir seçeneğe sahip değildir. Fakat işçi ücretlerinin yüksek olması nedeniyle gelişmekte olan ülkeler bu savaşı kaybetmeye mahkûmlardır." (Garrett, 2004, s. 5).

Küresel rekabeti artıran bir diğer faktör, daha az işgücü ile üretimin artışına olanak tanıyan teknolojik gelişmelerdir. Buna ilave olarak, Çin ve Hindistan gibi kalabalık nüfusa sahip iki ülkenin uluslararası ticaret yapılarına dahil olması, uluslararası ticarete rekabetin sertlik derecesini artırmıştır. Uluslararası ticarete artan bu rekabet ortamında rekabet gücünü koruyamayan gelişmekte olan ülkeler ancak mütevazı denebilecek büyüme oranları kaydedebilmektedirler. Bu nedenle, bu ülkeler bir üst gelir seviyesine erişmeyi başaramamaktadırlar.

Aiyar vd., gelişmekte olan ülkelerin niçin orta gelir tuzağına yakalandıkları ile ilgili literatürde yapılan çalışmalardan hareketle, yedi kategori altında kırk iki farklı açıklamanın olduğunu tespit etmiştir. Bu kategoriler: (i) Kurumlar; (ii) Nüfus; (iii) Altyapı; (iv) Makroekonomik Çevre ve Politikalar; (v) Ekonomik yapı; (vi) Ticaret yapısı ve (vii) diğerleridir (Aiyar vd., 2013, s. 13).

Bu denli farklı açıklamaların mevcudiyeti, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik mesafenin ardında yapısal ve köklü nedenlerin bulunduğunu göstermektedir. Yapısal ve köklü sorunları olan gelişmekte olan ülkelerin mucizevi bir biçimde ekonomik sorunlarını çözmeleri beklenmemelidir. Aradaki bu farkın kapatılabilmesi için, uygulanacak ekonomik politikalarının kısa vadeli problemlere çözüm sunabilmesinin yanı sıra uzun vadede sürdürülebilir olması gerekmektedir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik mesafenin artmasına yol açan unsurlardan bir diğeri de gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenen nüfusun yaşlanması olgusudur. Bu olgu, yaygın olarak kabul gören görüşün aksine, sadece gelişmiş ülkelerde karşımıza çıkmamaktadır. Son on yıllarda, uygulanan nüfus planlaması politikaları ile gelişmekte olan ülkelerde de nüfus hızla yaşlanmaktadır. Üstelik bu süreç henüz yeterince bir zenginleşme yaşanmadan kendini göstermektedir (Zubrin, 2012, ss. 33-36). 'Zenginleşmeden yaşlanmak', bu durumun neden olabileceği yıkıcı sonuçları ifade eden bir kavramdır. Yaşlı nüfusun toplam nüfusa oranının artması tümüyle farklı bir sorunlar dizisine yol açmakta, hayatın her alanını etkileyecek ekonomik, sosyal, sağlık ve politik sonuçlar doğurmaktadır. Bunun yanı sıra, *zenginleşmeden yaşlanan gelişmekte olan ülkeler nüfusun yaşlanması ile mücadele etmekte iki kat daha çok zorlanacaktır* (Tragaki, 2011, s. 439).

Eberstadt'a göre, nüfus ve büyüme arasındaki ilişkinin geldiği aşama, dünya genelinde doğurganlıkta meydana gelen azalış eğiliminin yol açacağı nüfusun yaşlanma olgusunun büyümenin temel kısıtını oluşturacağı yönündedir. Nitekim, sadece gelişmiş toplumlarda değil artık gelişmekte olan ülkelerde de temel sorun nüfusun yaşlanmasıdır. 2010-2030 yılları için yapılan tahminlere göre, potansiyel işgücü arzındaki artış, bir önceki 20 yılda meydana gelen artışın yaklaşık yarısını işaret etmektedir. Sahra altı Afrika ülkeleri, Bangladeş ve Pakistan dışarı bırakıldığında, Çin, Hindistan, Rusya, Latin Amerika ve eski Sovyet ülkeleri dahil olmak üzere neredeyse dünya genelinde çalışma çağındaki nüfusun payının azalması ve nüfusun yaşlanması olgusu bizzat deneyimlenecektir. (Eberstadt, 2010, ss. 54-58)

Bu durumun çok önemli iki sonucu bulunmaktadır. Birincisi yaşlanan nüfus, özellikle sağlık hizmetleri üzerinde bir baskı unsuru oluşturacaktır. Mevcut haliyle sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve daha büyük ölçekte sağlık hizmetleri sunumunun niteliği üzerinde tartışılmaktadır. İkinci olarak ise işgücü talebine hem yeterli sayıda hem de gerekli özelliklerde işgücü arzı bulunamayacaktır. Bu da yine büyüme üzerinde bir kısıt unsurudur. Bu kısıt, göç yoluyla aşılma eğilimindedir. Gelişmiş ülkeler, uluslararası göç yoluyla, gelişmekte olan ülkeler ise iç ve dış göç bağlantısı ile gerekli işgücü ihtiyacını karşılamak zorunda kalacaktır.

Eberstadt, kaçınılmaz olarak gördüğü nüfusun yaşlanması olgusuna karşı, bilgi üretimine ve teknolojik yeniliklere yönelik yatırıma dikkat çekmektedir. Bu alanlara yapılacak yatırımlar, kaçınılmaz görülen ancak verimlilikle kıyaslanınca daha yavaş seyreden demografik değişimin büyümeyi yavaşlatıcı etkisini bertaraf edebilecektir. (Eberstadt, 2010, ss. 63-64). Aksi takdirde, zenginleşmeden yaşlanmak olgusunun olumsuz ekonomik sonuçlarını tamamen ortadan kaldıramasa bile en azından öteleyebilecek tek ülke grubu, petrol vb. varlıkların satışından yüksek gelir elde etme kapasitesine sahip olanlardır. Nitekim, Boserup'a göre, düşük nüfuslu ve petrol gibi yüksek kazançlı bir sektöre sahip ülkelerde (Boserup, 1981, s. 12), nüfusun hızla yaşlanması ciddi bir sorun teşkil etmeyebilir. Yaşlanan nüfusun topluma yükleyeceği maliyetler petrol gelirleri ile tazmin edilebilir. Ancak çoğu ülke bu sınıflandırma içine girmemektedir. Örneğin, Bulgaristan, Tayland ve Çin gibi ülkelerin, yukarıda ifade edilen türden, petrol gibi bir sektöre sahip olmamalarının yanı sıra nüfusları da hızla yaşlanmaktadır. Bir başka ifadeyle, genç nüfusun en büyük rekabet gücü olarak kabul edildiği gelişmekte olan ülkeler, nüfusun yaşlanması olgusu ile bu rekabet gücünü de yitirmektedir.

6. Sonuç

Sanayileşmeden günümüze, nüfus ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki devamlı tartışılmalıdır. Özellikle Smith ve Malthus'un erken dönem düşünceleri, konunun tartışılma istikametini belirlemiş, lehinde ve aleyhinde görüşler yirminci yüzyılın toplumsal ve ekonomik gelişmeleri ışığında yeniden ele alınarak değerlendirilmiştir. Ekonomik büyüme ile nüfusun kıtlık ve yoksulluk ile karşı karşıya kalacağı ana fikri, teknolojik gelişme, ekolojik değişkenler, gelir dağılımı ile revize edilerek ve gelişmiş-gelişmekte olan ülke ayrımları üzerinden geliştirilmiş ve çeşitlendirilmiştir.

Buna göre, tartışmaların bir tarafı, nüfus artışının ekonomik büyüme için gerekli bir koşul olduğunu ileri sürerken, diğer tarafı ekonomik büyüme için bir kısıt oluşturduğu yönündedir. Bir yandan eğitim seviyesi ve üretkenliği yüksek çalışma çağındaki nüfusun gerekliliğine vurgu yapılırken diğer yandan doğal kaynaklar ve gıda talebi üzerindeki baskının sürdürülebilirliği için ar-ge yatırımlarının ve teknolojik yeniliklerin önemine dikkat çekilmekte; nüfus-ekonomik büyüme ilişkisi açısından yakın gelecekte, olumlu ve olumsuz yanlarıyla birlikte, uluslararası göçün daha fazla önem kazanacağını altı çizilmektedir.

Gelişmiş ülkeler açısından ekonomik büyümenin çevresel yönden olumlu etkileri bulunmaktadır. Doğalgaz, petrol ve nükleer enerji sayesinde kömür kullanımı azalmakta, yenilebilir enerji kaynakları sayesinde ise enerji tüketimlerinin doğaya olan etkileri daha da sınırlanmaktadır (Grosskopf, 2011, s. 34). Sanayi sektörünün ekonomik payının azalması, hizmet sektörünün hızla büyümesi çevre kirliliği ile mücadele açısından olumlu bir netice doğurmaktadır. Böylece ekonominin enerji tüketim miktarı da hızla azalmaktadır (Soubbotina ve Sheram, 2000, ss. 50-52).

Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin yaşadığı bu dönüşümü gerçekleştirecek ekonomik olanaklara ve verimliliği yüksek bir işgücüne sahip değildir. Eğer gelişmekte olan ülkeler ekonomik açıdan zenginleşebilirse bu dönüşümleri sağlayabileceklerdir. Diğer yandan gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenen orta gelir tuzağı ve zenginleşmeden yaşlanmak olgusu gelişmiş ülkeler ile aralarındaki farkı kapatmaları bir yana uçurumun daha da büyümesine neden olmaktadır.

Kaynakça

- Aidruss, T. (2009). Is the LHC a waste of money?, *Eurekamagazine*, Erişim tarihi: 23.07.2015, <http://www.eurekamagazine.co.uk/design-engineering-blogs/is-the-lhc-a-waste-of-money/18515/>
- Aiyar, S., Duval, R., Puy, D., Wu, Y. & Zhang, L. (2013). Growth Slowdowns and the Middle-Income Trap, *IMF Working Paper*, 13/71.
- Anderson, R. & Liu, Y. (2013). How Low Can You Go? Negative Interest Rates, *The Regional Economist*, January 2013, 13-14.
- Booth, A. (2009). Coal Mining, Erişim tarihi: 20.06.2015, <https://studylib.net/doc/18270020/coal-mining---geevor-tin-mine>
- Boserup, E. (1965). The Conditions of Agricultural Growth, *Londra: George Allen & Unwin LTD*.
- Boserup, E. (1981). Population and Technological Change: A Study of Long-Term Trends, *Chicago: The University Of Chicago Press*.
- BM, (2014). The World at Six Billion, Erişim tarihi: 20.06.2015, <http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbilpart1.pdf>
- BP, (2015). Statistical Review of World Energy, Erişim tarihi: 223.07.2015, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/news-and-insights/speeches/speech-archive/statistical-review-of-world-energy-2015-bob-dudley-speech.pdf>
- CIA, (2014). The World Fact Book: Total Fertility Rate, Erişim tarihi: 12.13.2014; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html>
- DeGroot, J. (2009). The Space Race is A Pointless Waste of Money, *Telegraph*, Erişim tarihi: 23.07.2015, <http://www.telegraph.co.uk/comment/personal-view/4807506/The-space-race-is-a-pointless-waste-of-money.html>
- Eberstadt, N. (2004). Four Surprises in Global Demography, *Orbis*, Fall 2004, 673-684.
- Eberstadt, N. (2010). The Demographic Future: What Population Growth and Decline Means for the Global Economy, *Foreign Affairs*, 89(6), 54-64.
- Garrett, G. (2004). Globalization's Missing Middle, *Foreign Affairs*, Nov/Dec 2004, 84-96
- Grosskopf, P. (2011). Is 100% Renewable Energy Possible for Germany by 2020?, *Global Energy Network Institute (GENI)*, Erişim tarihi: 23.07.2015, http://www.geni.org/globalenergy/research/renewable-energy-potential-of-germany/Germany_Final_PBMfinal.pdf
- Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment Interest and Money, (1967 edition), *Macmillan*.
- Kremer, M. (1993). Population Growth and Technological Change: One million B.C. to 1990, *The Quarterly Journal of Economics*, 108 (3), 681-716.
- Malthus, T. (1798). An essay on the principle of population, London İngiltere: St. Paul's Church-Yard. (İlk baskı 1798, Genişletilmiş son hali 1926) (1998, Electronic Scholarly Publishing Project, <http://www.esp.org>).
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens W. W. (1972). The Limits to Growth, *New York: Universe Books*.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens, W. W. (2018). The limits to growth. In *Green planet blues* (25-29). *Routledge*.

- Pulsipher, L. M. & Pulsipher, A. (2008). *World Regional Geography: Global Patterns, Local Lives*, New York: *W.H. Freeman and Company*.
- Riley, J. C. (2008). *Low Income, Social Growth, and Good Health: A History of Twelve Countries*, *University of California Press*.
- Simon, J. L. (1996), *The Ultimate Resource 2*, *New Jersey ABD, Princeton University Press Princeton*.
- Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations*, (1937 edition), *Random House*.
- Soubbotina, T. P. & Sheram A. K. (2000). *Beyond Economic Growth: Meeting the Challenges of Global Development*, *WBI Learning Resources Series*, World Bank Publications.
- Stearns, P. N., Adas, M., Schwartz, S. B. & Gilbert, M. J. (2008). *World Civilizations: The Global Experience*, *Pearson Ed*.
- Tinker, I. (2003). A Tribute to Ester Boserup: Utilizing Interdisciplinarity to Analyze Global Socio-Economic Change, *Global Tensions Conference, Cornell University*, 9-10 March 2001.
- Tragaki, A. (2011). Demography and Security, A Complex Nexus: The Case of Balkans, *Southeast European and Black Sea Studies*, 11 (4), 435-450.
- Wrigley, E. A. (1985). Population Growth: England, 1680-182, *Refresh 1*, Autumn 1985.
- Zubrin, R. (2012). The Population Control Holocaust, *The New Atlantis*, 35, Spring 2012, 33-54.

TOURISM GROWTH: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS FROM THE WEB OF SCIENCE (WoS) DATABASE

Ümit GABERLİ¹

Abstract

This study aims to conduct a bibliometric analysis of published studies related to tourism growth. Based on the titles of publications with the phrase "tourism growth" in the title, it was scanned from the Web of Science database. The research findings are limited to the Web of Science database since this is the preferred database. The scanning process did not include any field filtering; therefore a total of 941 publications were found. The source countries of the publications were found to be primarily China, the United States of America, and Turkey. Tourism development, economic growth, and tourism growth are the three most frequently used keywords. Eastern Mediterranean University has the highest average number of citations, while Turkey has the highest number of studies and citations. Furthermore, studies often employ the panel co-integration method. Tourism and economic growth do not appear to have a clear relationship. Based on the sample and time period selected, the findings vary. The study recommends the use of regime-switching models in this area, apart from cointegration and causality analysis.

Keywords: Tourism, Tourism Growth, Bibliometric Analysis, Visualization

JEL Codes: Z30, Z32, Z39

TURİZMDE BÜYÜME: WEB OF SCIENCE (WoS) VERİ TABANINA DAYALI BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Öz

Bu çalışma, turizm büyümesi ile ilgili yayınlanmış çalışmaların bibliyometrik bir analizini yapmayı amaçlamaktadır. Başlığında "turizm büyümesi" ibaresi bulunan yayınların başlıkları esas alınarak Web of Science veri tabanında tarama yapılmıştır. Araştırma bulguları, Web of Science veri tabanı tercih edildiğinden sadece bu veri tabanı ile sınırlıdır. Tarama işlemi herhangi bir alan filtrelemesi içermemektedir ve toplam 941 yayına ulaşılmıştır. Yayınların kaynak ülkeleri başta Çin olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye olarak tespit edilmiştir. Turizm gelişimi, ekonomik büyüme ve turizm büyümesi en sık kullanılan üç anahtar kelimedir. Doğu Akdeniz Üniversitesi en yüksek ortalama atıf sayısına sahipken, Türkiye en fazla çalışma ve atıf sayısına sahip ülkedir. Ayrıca, çalışmalar genellikle panel eş bütünleşme yöntemini kullanmakta ve turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda net bir sonuca ulaşamamaktadır. Bulgular, seçilen örneklem ve zaman periyoduna bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Son olarak, çalışma eş bütünleşme ve nedensellik analizleri dışında rejim değişimi modellerinin kullanılmasını önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turizm Büyümesi, Bibliyometrik Analiz, Görselleştirme

JEL Kodları: Z30, Z32, Z39

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğretim Üyesi. Siirt Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu, Siirt, TÜRKİYE. umit.gaberli@siirt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0097-174X>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 07.03.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 25.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1261105

Atıf (Cite): Gaberli, Ü. (2023). Tourism Growth: A Bibliometric Analysis from the Web of Science (WoS) Database, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 28-39.

1. Introduction

The growth rate of the World Economy has had a downward trend in the last sixty years. It was 3.8 % in 1961 and 2.6 % in 2019 (World Bank, 2023). The numbers indicate that the global economy has slowdown. Hence, many countries are seeking ways to increase their economic growth rates. Tourism is one of the sectors that has contributed significantly to economic growth, especially in Mediterranean countries. Yet, the covid-19 pandemic experienced in 2019 caused severe constriction in the tourism sector, as in many areas, and so 2020 has been the crisis year for the tourism sector (Kışla et al., 2023, p. 40), but as of 2021, the contribution of tourism to the economy started to increase again (Kışla et al., 2023, p. 43). On the other hand, it is not clear whether the causal connection from the tourism sector to economic growth in all the examples. There is also evidence in the literature that causation is in the opposite direction and reciprocal or no causality in the long term (Oh, 2005; Chen & Chiou-Wei, 2009; Katircioglu, 2009).

In the literature, Brida and Pulina (2010) result from an extensive literature survey on the tourism-led growth hypothesis that tourism activity drives economic development in all the countries analyzed. Similarly, Brida et al. (2016) assert that international tourism promotes economic growth, but this is a disputable finding because many studies have contrary or no causality evidence in the literature. For instance, Oh (2005) concluded that the tourism-led growth hypothesis is not valid in the Korean economy. Causality is obtained from economic growth to the tourism sector by the Granger causality test and there is no long-run relationship between them, but Chen and Chiou-Wei (2009) a bilateral causal relationship is found for South Korea. It indicates that findings are changeable. According to Antonakakis et al. (2015), the tourism-led economic growth (TLEG) and the economic-driven tourism growth (EDTG) hypotheses are time-dependent and also highly economic event-dependent. Likewise, Tugcu (2014) emphasized that the direction of the relationship between tourism and growth depends on the selected country group and the tourism indicator.

This paper aims to reveal the retrospective nature of tourism growth studies, and also provide bibliometric data for researchers. In this way, the study aspires to provide producing scientific knowledge and constitutes a general framework of the relevant research field. In this respect, a bibliometric analysis of 941 works referred to tourism growth in the “Web of Science” database between 1984 and 2022 was performed by the VOS (visualization of similarities) viewer program. The reason for choosing this database is that it is older and rooted compared to databases such as Scopus and Google Scholar (Karasözen et al., 2011, p. 244).

2. What is Tourism Growth?

The tourism sector affects the economies in many ways. Brida et al. (2016) summarize the influences of tourism on long-term economic growth in five channels. These; (Brida et al., 2016, p. 396-397).

1. Providing inflow of foreign currency.
2. Playing a significant role in stimulating investments with new infrastructure, employment, and competition.
3. Encouraging other sectors with direct, indirect, and induced effects.
4. Creating jobs and increasing income.
5. Helping lower average costs by taking advantage of economies of scale.

Tourism growth can be discussed from two perspectives, both supply and demand. On the demand side, it contributes to the increase in production, in other words, to economic growth by increasing the demand amount in the economy. However, in this growth model, tourism takes place as exogenous. On the supply side, it is an endogenous variable in countries' economic growth models, especially countries that have notable tourism destinations. However, on both counts, it seems possible to define a tourism-based economic growth model (Brida et al., 2016). Since tourism is a form of export, we can define tourism-led growth inspired by the export-led growth model. Export-led growth is based on two fundamental

assumptions. First, it improves the country's foreign exchange deficits. Second, the increase in exports stimulates more productivity, creating a cycle that increases exports again (McCombie & Thirlwall, 1994). Considering the foreign exchange inflow provided by the tourism sector, it will be the engine of growth when it leads to a cycle as in the export-oriented growth model. However, it is possible as well as tourism-led economic, growth economic growth will lead to tourism growth. Therefore, two hypotheses are defined in the literature on this subject, namely the Tourism-Led Growth (TLG) Hypothesis and Economic Driven Tourism Growth Hypothesis (EDTG) (Kum et al., 2015). The Tourism-Led Growth (TLG) Hypothesis assumes tourism is the fundamental determinant of long-term economic growth. In short, it is the use of foreign currency earned from tourism activities to import capital goods that produce goods and services (Brida et al., 2016). The Economic Driven Tourism Growth Hypothesis (EDTG) refers to unidirectional causality from economic growth to tourism. In sum, economic growth encourages tourism activities. In terms of causality, it is possible to define two hypotheses as Neutrality Hypothesis (Non-Causal-NC) and the Directional Hypothesis (BiCausal-BC). Neutrality Hypothesis (NoCausal-NC) states that there is no relationship between tourism and economic growth. Bidirectional Hypothesis (BiCausal-BC) expresses that there is a causality running from economic growth to tourism and from tourism to economic growth (Kum et al., 2015, p. 1076-1077).

3. Importance of Tourism Development

The importance of the tourism sector comes from its effects on many different industries and areas. The impacts of tourism can be classified into three subgroups such as environmental, social/cultural, and economic (Petruzzi et al., 2023, p. 124). These effects can be either positive or negative. However, in this section, we will focus on the positive effects of tourism to explain its importance for countries.

First of all, improving the visual appearance of the area is one of the positive environmental externalities of tourism. Also, government or policy practitioners protect historical buildings and monuments to ensure the sustainability of tourism (Kreag, 2001, p. 7-8). Protecting nature or the environment or trying to reduce the negative effects on people is another positive environmental impact of tourism. Additionally, tourism has social and cultural effects because people contact each other in direct or indirect ways. This circumstance encourages the people to affect the values and custom of each other and also increases the demand for historical, cultural, and natural places and exhibitions that includes gastronomy, handicrafts, art and music, architecture, language, and religion (Kreag, 2001, p. 8-9; Mason, 2017, p. 102-103; Petruzzi et al., 2023, p. 124). In another respect, economic factors make tourism very important for the countries (Pablo Romero & Molina, 2013, p. 28). Primarily, tourism development will lead to income increases, and it also allows for an increase in living standards. Furthermore, as tourism grows some other industries follow these tendencies and so tourism has multiplier effects directly or indirectly. When the tourism industry progress, tax and visa revenues increase, and accommodation, transportation, food and beverage sector, and construction industries grow with tourism. Tourism also increases employment opportunities and creates additional jobs and facilities (Smeral, 1995, p. 20-21; Kreag, 2001, p. 6-7). In brief, tourism development provides job opportunities, investment, infrastructure and superstructure facilities, and development. Hence, all these economic activities concerning tourism activities support economic growth.

Finally, all the positive social, cultural, environmental, and economic effects demonstrate the importance of the tourism sector for the countries. In this respect, the working paper or studies in this field have substantial for literature to inform the researcher about these global effects.

4. Method and Data Set

The term bibliometrics was first used in 1969 in Alan Pritchard's article entitled "Statistical Bibliography or Bibliometrics?" (Pritchard, 1969). Bibliometric analysis is a very popular method to investigate a large amount of scientific data. Citation and publication numbers and the distribution of keywords or topics tend to be objective by the nature of large volumes of data in the bibliometric analysis. Interpretations are based on purposes such as performance analysis and thematic analysis, with knowledge-based techniques and procedures (Donthu et al., 2021, p. 285).

The method of this research is bibliometry because of revealing the retrospective nature of tourism growth studies. It is aimed that this study will be a guide to see the shortcomings in the literature. To reach this aim VOSviewer (visualization of similarities) and Excel programs are used in this study to display the relationship between sources, document types, countries, publishing years, and research areas. We preferred the WoS database because it focuses on social sciences in publication content (Jacso, 2005). In addition, the WoS database goes into more detail on the social sciences, arts, and humanities topics compared to the Scopus database (Karasözen et al., 2011: 244). It comprises SSCI, ESCI, SCI-EXPANDED, CPCI-SSH, BKCI-SSH, CPCI-S, and A&HCI indexes, and there is no limit for any categories in the WoS database. Only in the time dimension, 2022 is taken as the last year. The nine hundred forty-one studies data in the WoS were obtained as a file on January 23, 2023.

VOSviewer's mapping is an alternative technique to multidimensional scaling (Van Eck et al., 2010, p. 2405). This program can be used to create maps such as citation networks (Sinkovics, 2016, p. 332). The VOSviewer mapping technique effectively regards with large numbers of null data particularly (Van Eck et al., 2010). Vosviewer combines techniques such as visual mapping, clustering of objects, and selection and subtraction (Lee et al., 2014, p. 340). Network visualization exhibits images and vision according to their importance. The large identification or circle implies that the period is more substantial (Sinkovics, 2016, p. 333). A high numerical link strength value shows intense ties between items (Perianes-Rodriguez et al., 2016). Closer articles in the map mean similar phrases, abstracts, and titles (Lee et al., 2014).

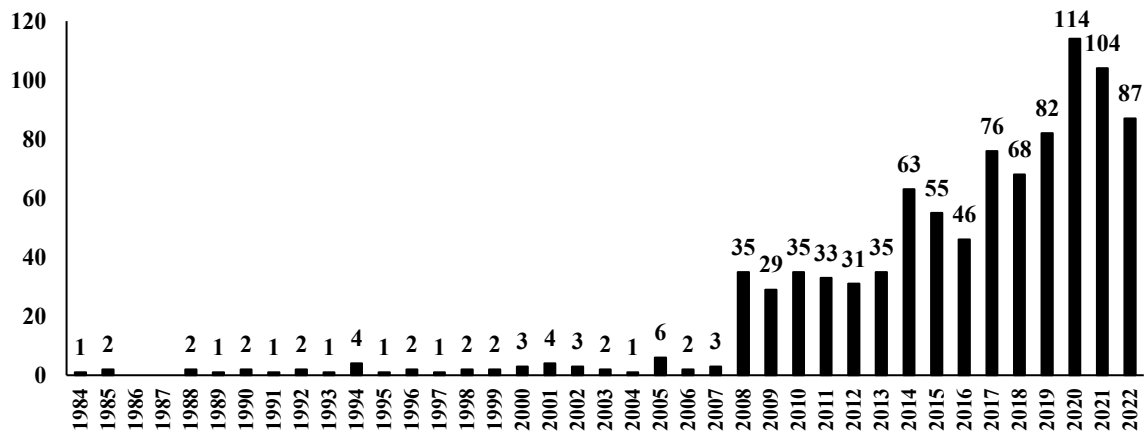
5. Findings

The bibliometric analysis of the data from Web of Science (WoS) is divided into two parts numerical analysis of data and keywords co-occurrences.

5.1. Numerical Analysis of Data

There are 941 studies on “tourism growth” title in 1984-2022. The first paper was published in 1984, and the number of papers rise after 2007. Figure 1 shows the quantitative distribution of studies.

Figure 1. The Number of Tourism Growth Studies, 1984–2022.

Source: Created by author.

There are 941 studies, and 96.17 % of the total are in English (905). Other languages are Spanish (24), German (2), Portuguese (2), Turkish (2), Chinese (1), French (1), Icelandic (1), Lithuanian (1), Slovak (1) and Unspecified (1). 77.78 % of these studies are articles. Other types are proceeding papers, chapters, book reviews, editorial material, review articles, and books in Table 1.

Table 1. Distribution of the Type of Publications

Document Type	N	Share (%)
Article	732	77.78
Proceedings Paper	111	11.80
Book Chapters	44	4.68
Book Review	26	2.76
Editorial Material	14	1.49
Review Article	11	1.17
Book	3	0.32
Total	941	100

Table 1 shows the number and the type of publications. Studies grouped only one or multiple research categories. Tourism growth issue has intrigued economists and also tourism researchers. Many of the studies (461 of total) take place in Hospitality, Leisure, Sport & Tourism, and (432 of total) economics (261), business (71), and management (100).

Table 2. Journals Ranked by Total Publications

Rank	Journal	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	Tourism Economics	75	2033	27.10
2	Current Issues in Tourism	41	1540	37.56
3	Tourism Management	37	3733	100.89
4	Sustainability	30	363	12.1
5	Environmental Science and Pollution Research	22	519	23.59
6	Annals of Tourism Research	20	676	33.8
7	International Journal of Tourism Research	19	896	47.15
8	Asia Pacific Journal of Tourism Research	17	395	23.23
9	Journal of Travel Research	16	907	56.68
10	Journal of Sustainable Tourism	16	584	36.5

Table 2 shows the top 10 journals ranked by total publications. Most cited journals have focused on different issues. In general, the Tourism Economics journal includes articles about the tourism growth model, the tie between tourism and economic growth, and testing the validity of the tourism-led growth hypothesis like *Tourism Management* and *Current Issue in Tourism*. Yet, the articles in *Current Issue in Tourism* also focus on sustainability of tourism specifically. According to the citation performance, *Tourism Management* is the leader 100.89 citations per paper on average.

Table 3. Most Cited Papers

Rank	Author/s	Title	Journal	Year	Citations
1	Balaguer and Cantavella-Jorda	Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case	Applied Economics	2002	707
2	Lee and Chang	Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels	Tourism Management	2008	492
3	Oh	The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy	Tourism Management	2005	492

4	Lee and Brahmasrene	Investigating the Influence of Tourism on Economic Growth and Carbon Emissions: Evidence from Panel Analysis of the European Union	Tourism Management	2013	347
5	Katircioglu	Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration	Tourism Management	2009	320
6	Gunduz and Hatemi-J	Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey?	Applied Economics Letters	2005	315
7	Paramati et al.	The Effects of Tourism on Economic Growth and CO2 Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies	Journal of Travel Research	2017	246
8	Brida et al.	Has the Tourism-Led Growth Hypothesis been Validated? A Literature Review	Current Issues in Tourism	2016	238
9	Schubert et al.	The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism	Tourism Management	2011	199
10	Tugcu	Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A Panel Causality Analysis for the Case of the Mediterranean Region	Tourism Management	2014	196

Table 3 shows the most cited studies in the literature. Top most cited papers investigated very different economies such as Turkey, Spain, Korea, various Mediterranean, European, and OECD countries, etc. Balaguer and Cantavella-Jorda (2002) investigate the function of tourism in the long-run period for economic development for Spain in 1975Q1-1997Q1. Gross Domestic Product (GDP) and tourism receipts are included in the model as dependent and independent variables, respectively. The real effective exchange rate is a proxy variable of external competitiveness. As a result of the analysis, a long-term relationship was determined between tourism and economic growth and this result supports the tourism-led growth hypothesis in the Spanish case. Lee and Chang (2008) is another study that performs cointegration analysis for OECD and non-OECD countries (including those in Asia, Latin America, and Sub-Sahara Africa) for the 1990–2002 period. This investigation found a long-term relationship between tourism and economic growth on a global scale. Oh (2005) used, a similar method, the Engle and Granger two-stage approach, and a bivariate Vector Autoregression (VAR) model to examine tourism growth and economic expansion in the Korean economy for the period 1975Q1 – 2001Q1. According to the results, the tourism-led economic growth hypothesis is not valid in the Korean economy. Similarly, for Turkey, according to Katircioglu (2009), the tourism-led growth (TLG) hypothesis is not valid in the 1960-2006 period. However, Gunduz and Hatemi-J (2005) support the tourism-led growth hypothesis in the 1963-2002 period empirically. Another study by Schubert et al. (2011) confirms that causality is from international tourism demand to the per capita GDP of Antigua and Barbuda for the 1970-2008 period. Also, Tugcu (2014) supports the tourism-led growth hypothesis for the Mediterranean region. It has also been reached that the causality between tourism and economic growth depends on the country group and tourism indicator. According to Brida et al. (2016), who reviewed nearly 100 studies, empirical findings propose that international tourism drives economic growth, with few exceptions. On the other side, Lee and Brahmasrene (2013) and Paramati et al. (2017) investigate the effect of tourism on economic growth and CO2 emissions in the 1998-2009 and 1995-2012 periods, respectively. According to Lee and Brahmasrene (2013), tourism which has positive impact on economic growth, effect CO2 emissions negatively in European Union Countries. Paramati et al. (2017) used panel data analysis technics to examine the influence of tourism on economic growth and CO2 emission for 26 developed and 18 developing countries in 1995-2012. Their findings supported the tourism-led economic growth hypothesis and, in addition to this, emissions for not only developed but also developing countries.

Table 4. The Density of Main Research Countries

Rank	Country	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	People's Republic of China	178	2658	14.93
2	United States of America	105	3142	29.92
3	Turkey	69	2983	43.23
4	England	69	1731	25.08
5	Spain	68	2631	38.69
6	Malaysia	50	1528	30.56
7	Australia	48	1158	24.12
8	Pakistan	40	963	24.07
9	Italy	37	1464	39.56
10	Croatia	33	281	8.51

Table 4 indicates the main research countries. The most productive country is China according to the table, but the USA and Turkey are abundant for the number and average number of citations criteria, respectively.

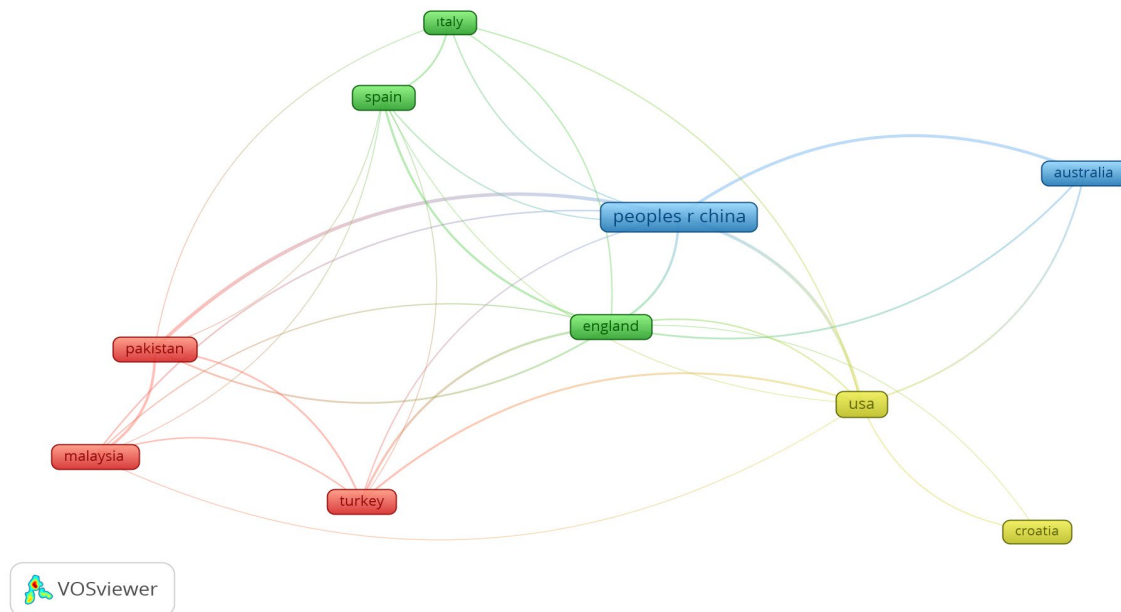
Figure 2. The Network of Main Research Countries

Figure 2 shows networks between the countries. We chose 32 documents for threshold in the co-authorship analysis for the top 10 research countries. China is in a prominent position, and there are 4 clusters for co-authorship networks.

Cluster 1 (red): Malaysia, Pakistan, and Turkey.

Cluster 2 (green): England, Italy, and Spain.

Cluster 3 (blue): Australia and China.

Cluster 4 (yellow): Croatia and The USA.

Table 5. Organizations Ranked by Number of Average Citations

Rank	Organization	Country	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	Eastern Mediterranean University	Turkish Republic of Northern Cyprus	23	1457	63.34
2	Free University of Bozen-Bolzano	Italy	15	699	46.60
3	Griffith University	Australia	11	431	39.18
4	University of Portsmouth	England	10	336	33.60
5	Bournemouth University	England	13	436	33.53
6	University of Science, Malaysia	Malaysia	17	570	33.52
7	Sun Yat-sen University	People's Republic of China	12	286	23.83
8	The University of the South Pacific	Fiji	18	287	15.94
9	The Hong Kong Polytechnic University	Hong Kong	13	187	14.38
10	Changwon National University	South Korea	10	102	10.2

Table 5 includes the most cited organizations. Surprisingly, there are not many institutions from productive countries. While there is only one university from Turkey and China, there are no institutions from the USA.

5.2. Keywords Co-occurrences Analysis

There are 1978 keywords in tourism growth studies from the WoS database in our study. VOSviewer program selected keywords with a full counting method. Table 6 represents the top 10 keywords.

Table 6. The Top 10 Co-occurrences

Rank	Key Words	Occurrences	Total Link Strength
1	Economic Growth	308	570
2	Tourism	236	387
3	Tourism Development	62	106
4	Granger Causality	48	125
5	Cointegration	34	93
6	Causality	33	80
7	Tourism-led Growth Hypothesis	33	49
8	Tourism Growth	28	23
9	Sustainable Tourism	27	39
10	Sustainable Development	26	37

As a result of the literature review with the words "tourism growth" in the titles, it is not surprising that the first two most repeated keywords are economic growth and tourism, respectively. The keywords causality, granger causality, and cointegration also show that cointegration and causality analysis methods are used in the relevant literature. The keyword Tourism-led Growth Hypothesis also indicates that studies focus on the relationship between tourism and economic growth. Considering the methods,

it is clear that studies in this field focus on the long-term relationship between economic growth and tourism. Finally, the keywords “sustainable tourism” and “sustainable development” indicate that one of the main focuses of the subject is sustainability.

Figure 3. The Top 10 Keywords Co-Occurrence Network of Tourism Growth Studies

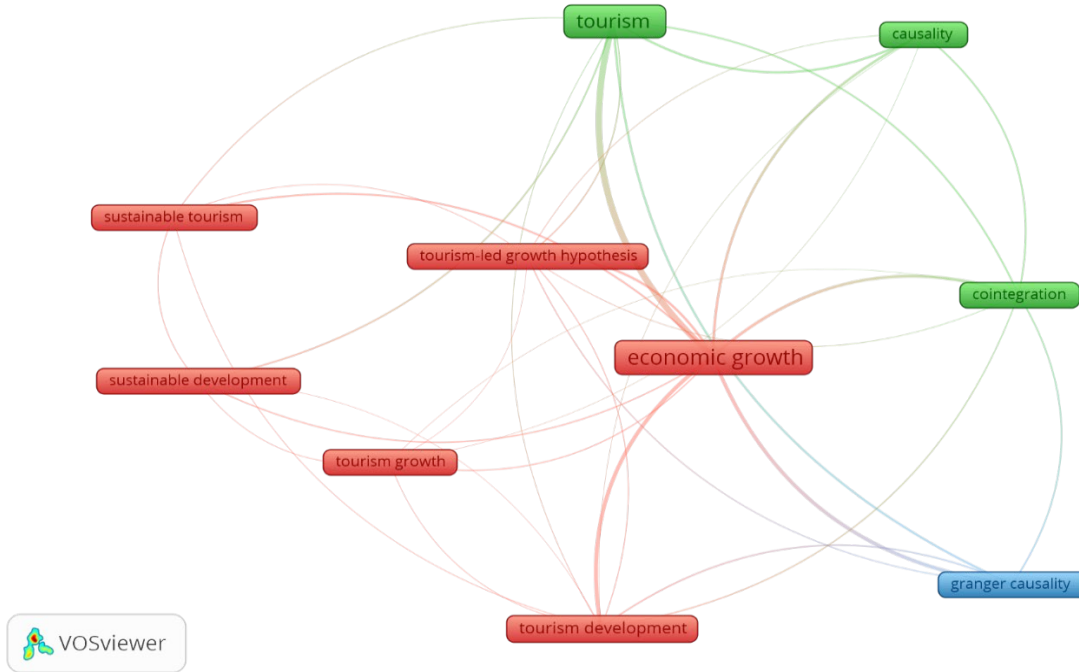

Figure 3 shows the top 10 keywords. The size of the node and the connections between them refer to the number of repeated and links, respectively. We chose 26 occurrences for threshold in the co-occurrence analysis. There are ten nodes, 34 total links, and 378 total link strengths associated with tourism growth in Figure 3. The above keywords related to tourism growth constitute 3 clusters.

Cluster 1 (red): Economic Growth, Sustainable Development, Sustainable Tourism, Tourism Development, Tourism Growth, Tourism-Led Growth Hypothesis.

Cluster 2 (green): Causality, Cointegration, Tourism.

Cluster 3 (blue): Granger Causality.

Table 7. Number of Links The Top Three Keywords

Rank	Economic Growth (9 Links) With	Link Strength	Tourism (8 Links) With	Link Strength	Tourism Development (8 Links) With	Link Strength
1	Tourism	109	Economic Growth (to Tourism)	109	Economic Growth (to Tourism Development)	40
2	Tourism Development	40	Causality (to Tourism)	16	Granger Causality (to Tourism Development)	7
3	Granger Causality	36	Granger Causality (to Tourism)	15	Cointegration	5
4	Cointegration (to Economic Growth)	24	Cointegration (to Tourism)	10	Tourism-led Growth Hypothesis	3

5	Causality (to Economic Growth)	19	Sustainable Development (to Tourism)	8	Tourism (to Tourism Development)	2
6	Tourism-led Growth Hypothesis	16	Tourism-led Growth Hypothesis	5	Tourism Growth	2
7	Sustainable Tourism	10	Sustainable Tourism (to Tourism)	3	Sustainable Tourism (to Tourism Development)	2
8	Sustainable Development	5	Tourism Development	2	Sustainable Development (to Tourism Development)	1
9	Tourism Growth	4				

Table 7 represents the link strength between the top 3 keywords. Economic growth is associated with nine keywords. Tourism and tourism development are related to eight keywords. The link strength of tourism development with economic growth is lower than the link strength between tourism and economic growth.

6. Conclusion

This article aimed to contribute to both tourism and economics literature with the bibliometric analysis of studies that discuss the relationship between tourism and economic growth. In this investigation, reaching 941 articles even by scanning the phrase "tourism growth" in the title shows how broad the literature on the subject is. The fact that more than 10 thousand publications were reached as a result of searching the same phrase in all fields of the topic indicates an entire corpus related to the tourism-economic growth relationship. The findings obtained in this study are limited because the WoS database was preferred and only the titles were scanned.

The first of the studies in the WoS database was published in 1984. It shows that the literature is not very old. One of the significant findings is the rise in the number of studies on the relationship between economic growth and tourism after 2007. It is thought that the search for accelerating economic growth after the 2007-2008 global crisis may play a role in this increase. In this sense, it is a significant research question whether the number of studies on this subject is affected by the economic developments in the world conjuncture. On the other hand, the common feature of the most cited articles is that most of them do panel data analysis. In addition, the most repeated words Granger Causality, Cointegration, and Causality indicate that cointegration analysis, which investigates long-term relationships, is used as a method. Although it is tried to reach a generalization with panel data sets containing many countries, it is clear that there is no consensus in the literature about the relationship between economic growth and tourism. The results differ according to the selected sample and period. Thereby, it is clear that it is not always an effective method for policymakers to focus on the tourism sector to trigger economic growth.

On the other side, the results for the countries of origin are striking. Turkey, which is the country that produces the most publications with 69 studies, also ranks first in the number of citations per publication. It is also a remarkable finding that the institution producing the most publications is Eastern Mediterranean University from the Turkish Republic of Northern Cyprus. In addition, it is a significant limitation that the study only searches for the tourism growth phrase and only in the title. Therefore, it may be recommended to repeat the analysis with keywords such as tourism development and tourism-led growth hypothesis for future studies. Finally, a significant shortcoming of the literature is that studies only use a limited number of empirical methods like cointegration and causality analysis. In this sense, using various empirical methods (e.g. regime switching and threshold models) to deduce the tourism-

growth relationship in future studies will be a substantial contribution to the progress of the literature. This study contributes to the literature by suggesting methods such as regime switching and threshold model in addition to causality and cointegration analyses in tourism and economic growth studies.

References

- Antonakakis, N., Dragouni, M. & Filis, G. (2015). How Strong is the Linkage Between Tourism and Economic Growth in Europe? *Economic Modelling*, 44, 142-155.
- Balaguer, J. & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Brida, J. G. & Pulina, M. (2010). A Literature Review on the Tourism-Led-Growth Hypothesis. *Working paper CRENoS 201017*. Sardinia: Centre for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari.
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I. & Pulina, M. (2016). Has the Tourism-Led Growth Hypothesis Been Validated? A Literature Review. *Current Issues in Tourism*, 19(5), 394-430.
- Chen, C. F. & Chiou-Wei, S. Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*, 30(6), 812-818.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. & Lim, W. M. (2021). How to Conduct A Bibliometric Analysis: An Overview and Guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Gunduz, L. & Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Jacso, P. (2005). As We May Search-Comparison of Major Features of The Web of Science, Scopus, and Google Scholar Citation-Based and Citation-Enhanced Databases. *Current Science*, 89(9), 1537-1547.
- Karasözen, B., Bayram, Ö. G. & Zan, B. U. (2011). WoS ve Scopus Veri Tabanlarının Karşılaştırması. *Türk Kütüphaneciliği*, 25(2), 238-260.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis for Turkey Using the Bounds Test and Johansen Approach for Cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Kışla, G. Ş. H., Türkcan, B. & Yenilmez, M. (2023). I. How COVID-19 Has Affected Supply and Demand Within Tourism Industry. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 8(1), 39-49.
- Kreag, G. (2001). *The Impacts of Tourism*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Kum, H., Aslan, A. & Gungor, M. (2015). Tourism and Economic Growth: the Case of Next 11 Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(4), 1075-1081.
- Lee, C. C. & Chang, C. P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels. *Tourism Management*, 29(1), 180-192.
- Lee, C. I., Felps, W. & Baruch, Y. (2014). Toward a Taxonomy of Career Studies through Bibliometric Visualization. *Journal of Vocational Behavior*, 85(3), 339-351.
- Lee, J. W. & Brahmastreene, T. (2013). Investigating the Influence of Tourism on Economic Growth and Carbon Emissions: Evidence From Panel Analysis of the European Union. *Tourism Management*, 38, 69-76.
- Mason, P. (2017). The Socio cultural Impacts of Tourism. In: Mason, P. (ed) . Oxford: Goodfellow Publishers. <http://dx.doi.org/10.23912/9781911396437-3631>.
- McCombie, J. S. L. & Thirlwall, A. (1994). *Economic Growth and the Balance-of-Payments Constraint*, Palgrave Macmillan.

- Oh, C. O. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy. *Tourism Management*, 26(1), 39-44.
- Pablo-Romero, M. D. P. & Molina, J. A. (2013). Tourism and Economic Growth: A Review of Empirical Literature. *Tourism Management Perspectives*, 8, 28-41.
- Paramati, S. R., Alam, M. S. & Chen, C. F. (2017). The Effects of Tourism on Economic Growth and CO2 Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies. *Journal of Travel Research*, 56(6), 712-724.
- Perianes-Rodriguez, A., Waltman, L. & Van Eck, N. J. (2016). Constructing Bibliometric Networks: A Comparison between Full and Fractional Counting. *Journal of Informetrics*, 10(4), 1178-1195.
- Petruzzi, M. A., Marques, C. & Campos, A. C. (2023). Socio-cultural Impacts of Peer-to-Peer Accommodation on Host Communities. *International Journal of Tourism Research*, 25(1), 123-136.
- Pritchard, A. (1969). Statistical Bibliography or Bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25, 348.
- Schubert, S. F., Brida, J. G. & Risso, W. A. (2011). The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism. *Tourism Management*, 32(2), 377-385.
- Sinkovics, N. (2016). Enhancing the Foundations for Theorising Through Bibliometric Mapping. *International Marketing Review*, 33(3), 327-350.
- Smeral, E. (1995). The Economic Impact of Tourism in Austria. *The tourist review*, 50(3), 18-22.
- Tugcu, C. T. (2014). Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A Panel Causality Analysis for the Case of the Mediterranean Region. *Tourism Management*, 42, 207-212.
- Van Eck, N. J., Waltman, L., Dekker, R. & Van den Berg, J. (2010). A comparison of two techniques for bibliometric mapping: Multidimensional scaling and VOS. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 61(12), 2405-2416.
- World Bank (2023). <https://data.worldbank.org/indicator> Access date: 13.01.2023.

SAĞLIK ARAMA DAVRANIŞI ÜZERİNE BİR SAHA ÇALIŞMASI

Ömer ÖZİŞLİ¹

Öz

Bireylerin sağlık arama davranışı göstermesi hastalıkları veya duydukları endişeleriyle ilgili olarak süreçleri anlamaları ve uygulamalarıyla ilgili bir davranış biçimi şeklinde olmaktadır. Bu araştırmanın amacı bireylerin demografik özellikleriyle beraber sağlık arama davranış eğilimlerini tespit etmektir. Araştırma 18 yaşını doldurmuş kişiler arasından Marmara Bölgesi'nde oturan kişilere yapılmıştır. Araştırma 15.09.2022 ve 10.10.2022 tarihleri arasında online ve yüz yüze olacak şekilde anket yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Veri analizleri kapsamında tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış, bağımsız örneklem için tek yönlü varyans analizi ve t-testi analizi yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, sağlık arama davranışı olarak bireyler en çok profesyonel sağlık arama davranışı göstermektedir. Cinsiyet ve çalışma durumuna göre katılımcıların sağlık arama davranışlarında farklılık belirlenmemiştir. Bunun yanında katılımcıların yaş durumlarına göre sağlık arama davranışı, online ve geleneksel olarak farklılık göstermektedir. Eğitim durumlarına göre ise profesyonel ve geleneksel sağlık arama davranışlarında farklılıklar bulunmaktadır. Katılımcıların medeni durumlarına göre ise geleneksel sağlık arama davranışlarında istatistiksel farklılıklar bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Bilgisi, Sağlık Arama Davranışı, Hastalık

JEL Kodları: I10, I12

A FIELD STUDY ON HEALTH-SEEKING BEHAVIOR

Abstract

Health-seeking behavior of individuals is a form of behavior related to their understanding and implementation of processes related to their illnesses or concerns. The purpose of this research is to define the health-seeking behavior tendencies of individuals together with their demographic characteristics. The research was conducted with people over 18 years of age who reside in the Marmara region. The research was conducted between 15.09.2022 and 10.10.2022 using online and face-to-face surveys. Descriptive statistics were calculated within the scope of data analysis, and one-way analysis of variance and t-test analysis was performed for independent samples. Looking at the results of the study showed that individuals mostly show professional health-seeking behavior. When the analysis results are evaluated, no difference is found in health-seeking behaviors according to the gender and employment status of the participants. In addition, based on participants' ages, health-seeking behavior ranged between online and traditional. There were differences in professional and traditional health-seeking behaviors according to the education level of the participants. There were statistical differences in traditional health-seeking behaviors according to the participants' marital status.

Keywords: Health Knowledge, Health Seeking Behavior, Illness

JEL Codes: I10, I12

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Öğretim Görevlisi. Sakarya Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sakarya, TÜRKİYE. omerozisli@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0001-2776>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 30.01.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 30.03.2023

DOI: 10.56337/sbm.1244490

Atf (Cite): Özişli, Ö. (2023). Sağlık Arama Davranışı Üzerine Bir Saha Çalışması, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 40-47.

1. Giriş

Birey ve yakın çevresi için sağlık önemlidir. Bu önem neticesinde bireylerin ihtiyaç duymaları halinde sağlık arama davranışı içerisinde olmaları beklenen bir durumdur. (Erdoğan vd., 2020, s. 2). Bireyler hem yakın aile bireyleri hem de kendileri için sağlıkla ilgili bir problem yaşadıklarında merak ettikleri hususlarla ilgili destek alabilecekleri kaynaklardan bilgi arama eğiliminde olmaktadır. Bu eğilim (Health Information Seeking Behavior-HISB) hastalıklarıyla ilgili bilgi edinme sağlıklarını koruma yollarını ifade etmektedir (Lambert ve Loiselle, 2007, s. 1006). Sağlık arama davranışında kişiler, bazen belli bir sağlık kuruluşuna başvuru yapmakta, bazı sağlık çalışanları ile temas kurmakta bazen de kendi kendine ilaç kullanmayı tercih etmekte ve yakınlarının önerilerine uyma davranışı ile internetten edindiği bilgiyi de kullanma davranışı gösterebilmektedir (Kıraç ve Öztürk, 2021, s. 225). Tüm bu davranış biçimleri sağlık arama davranışı olarak değerlendirilmektedir.

Sağlık arama davranışı, bireylerin kendileriyle ilgili bir sağlık sorunu olduğunu düşündüklerinde ve kendilerine uygun bir tedavi yolu bulmak için yaptıkları davranışlardır (Ward vd., 1997: 21). Sağlık bilgisine ulaşmada, kişiler kendilerinde bazen herhangi bir semptom hissetmeler bile sağlıklarıyla ilgili merak duydukları konuları öğrenmek ve meraklarını gidermek içinde bu faaliyetlerde bulunabilirler (Huang vd., 2019, s. 2). Sağlık arama davranışı sonucunda bazı durumlar da kişinin fark etmediği hastalıklarıyla ilgili erken teşhis edilebilmesi açısından da faydalı olabilmektedir (Sun vd., 2021, s. 2). Bu fayda bireylerin sağlıklı yaşam biçimlerine ve koruyucu sağlık hizmetlerine özen göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Shi ve Makamura, 2004, s. 1165).

Günümüzde internetin kullanımındaki artışla birlikte sağlıkla alakalı olan bilgilere ulaşılması da kolaylaşmıştır (Sayımer, 2008, s. 164). Dünya üzerinde günlük rutin internet aramaları içerisinde sağlıkla ilgili konuların araştırılması %4,5 oranında artış göstermiştir (Bass vd., 2006, ss. 229-230). Bireylerin sağlık arama davranışını sergilerken teknoloji den ve internetten faydalanmaları pratikte kolay gibi gözükse de toplum sağlığı açısından bazen problemlere yol açabilmektedir. Bu problemlerin ilk sırasında internet sitelerinin büyük bir çoğunluğunun kanıta dayalı bilgi yerine güvenilirlik düzeyi düşük bilgileri sunmaları sayılabilir (Can vd., 2014, s. 221). Bunun yanında olumlu olarak ifade edilebilecek internet üzerinden sağlık arama davranışı, sağlık iletişimi açısından doğru kullanılırsa önemli bir rol oynar. Kişilerin kendi bakımları ile stresle baş etmeleri ve tedavi süreçleriyle ilgili motivasyonların da artmasına etki edebilmektedir (Yılma vd., 2016, ss. 1-2). Bu bağlamda toplumdaki bireylerin sağlık bilgisi aramaları ve elde ettikleri sonuçları bilinçli olarak kullanabilmesi halk sağlığı açısından da değerlidir. Teknolojinin faydalı bir şekilde kullanılması sağlığın gelişmesine hastalarda da bilgi birikimi oluşmasına katkı sağlar (Graffigna vd., 2017, s. 1919).

Kişilerin sağlık bilgisi arama davranışı, karşılaştıkları hastalıklarla ilgili belirsizliği giderme, hastalığın seyri ile ilgili umut besleme ve oluşabilecek krizin psikolojik etkilerini de hafifletmeyi amaçlamaktadır (Brashers vd., 2002, ss. 259-260). Bu amaç doğrultusunda bireylerin hastalık algısı, sağlıkla ilgili geçmiş deneyimleri, yaşadıkları coğrafi konum, inanç ve değerleri de sağlık arama davranışlarının sonuçları üzerinde etkilidir (Glozah ve Pevalin, 2014, ss. 453-454). Bununla beraber günümüzde bazı tıbbi yaklaşımların hastalıkların tedavisinde yetersiz kalması ve bunun neticesinde kişiler farklı sağlık arama davranışlarını da tercih etmektedirler. Örnek olarak AIDS hastaları ya da HIV taşıyıcıları kendi kültürel özelliklerine göre uygun tedavi ve hastalıklarıyla ilgili olarak alternatif tıpla ilgili yolları tercih edebilmektedirler. Başka bir örnek olarak Japonya'da yaşayanlar iletişim teknolojilerini, alternatif tıp ve uygulamalarıyla ilgili sağlık arama davranışı gösterdikleri gösterilebilir (Suarez vd., 1996, ss. 683-684).

Kişilerin sağlık arama davranışları üç şekilde incelenebilir. Bunlardan birincisi, online sağlık arama davranışı, ikincisi profesyonel sağlık arama davranışı ve üçüncüsü de geleneksel sağlık arama davranışı olarak sıralanabilir (Kıraç ve Öztürk, 2021, s. 231). Toplumdaki bireylerden bu sağlık arama davranışlarından hangilerini kullanacakları kişilerin yaşına, çalışma durumuna, cinsiyetine, kültürel yapısına, tedavisiyle ilgili erişebilirlik durumuna göre farklılık gösterebilmektedir (Aslan vd., 2004, s. 30; Şahin ve Ayaz, 2021, s. 189). Bu farklılıklar neticesinde doğru ve bilimsel bilgilere ulaşma durumunda olan kişiler sağlıklarıyla ilgili aldıkları kararlarda daha doğru bir davranış sergileyeceklerdir.

Bu çalışmada Marmara Bölgesinde yaşayan 18 yaş ve üstü bireylerin sağlık arama davranış eğilimlerinin demografik özellikleriyle beraber değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışmada online anket yöntemiyle beraber yüzyüze anket yöntemi kullanılmıştır. Online anket tercih edilmesinin nedeni kullanıcı dostu olması ve çalışan guruplar arasında iletişim kanalları kullanılarak hızla anketin ulaştırılmasının sağlanmasıdır. Araştırma 15.09.2022 ve 10.10.2022 tarihleri arasında Marmara Bölgesinde gerçekleştirilmiş olup özellikle Kocaeli ve Sakarya illerinde ağırlıklı olarak yapılmış olup diğer illerde yakınları olanların teşvik edilmesi sonucu bölge geneline yansiyacak şekilde yönlendirme yapılarak araştırma gerçekleştirilmiştir.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırma gönüllülük ilkesi doğrultusunda Marmara Bölgesine yaşayan ve 18 yaşını doldurmuş bireyler üzerinde kolayda örnekleme yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışma örneklemi 384 kişi ve üzeri olarak, %95 güven aralığında belirlenmiştir (Sekeran, 1992, s. 253). Araştırma sonucunda 550 anket toplanarak araştırma analizinde kullanılmıştır.

2.2. Veri Toplama Aracı

Çalışmada gerekli olan bilgilere ulaşmak için anket uygulanmış olup demografik özellikleri yansıtan ve sağlık arama davranışları belirlemeye yönelik iki kısım halinde veri toplama aracı tasarlanmıştır. Birinci kısımda demografik özellikler ait 5 soru bulunmaktadır. İkinci kısımda ise Kıraç ve Öztürk (2021) tarafından geliştirilen “Sağlık Arama Davranışı” ölçeğinden faydalanılmıştır. Ölçek 3 boyuttan ve 12 sorudan meydana gelmektedir. Birinci boyut olan sağlık arama (6 soru), ikinci boyut olan profesyonel sağlık arama (3 soru) ve son boyut olan geleneksel sağlık arama ise (3 soru) dan oluşmaktadır. Anketteki sorular, 5’li Likert tipi ölçek (1= kesinlikle katılmıyorum, 5= kesinlikle katılıyorum) seçenekleri ile ölçülmüştür. Tablo 1’de ölçek güvenirlik düzeyini tespit etmek için hesaplanan Cronbach’s Alpha katsayıları gösterilmiştir. Varılan neticede ölçeğin güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır.

2.3. Araştırmanın Etik Yönü

Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulunun 05.09.2022 tarihli ve 49 sayılı toplantısında alınan 09 numaralı uygun kararı ile araştırmanın etik olarak yapılmasında bir sakınca olmadığı ve uygun olduğuna dair etik kurul onay izni alınarak gerçekleştirilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Veriler SPSS 25.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Veri analizleri kapsamında tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Basıklık ve çarpıklık değerleri incelendiğinde verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. Bu kapsamda sağlık arama davranışının demografik özelliklere göre karşılaştırılmasında, tek yönlü varyans (ANOVA) analizi ve t-testi yapılmıştır. Elde edilen veriler % 95 güven aralığı ve % 5 anlamlılık derecesinde değerlendirilmiştir.

3. Bulgular

Tablo 1: Güvenirlik Analizi

Boyutlar	Madde Sayısı	Cronbach’s Alpha
Online Sağlık Arama	6	0,79
Profesyonel Sağlık Arama	3	0,76
Geleneksel Sağlık Arama	3	0,78
Sağlık Arama Davranışı	12	0,82

Ölçek güvenirlik seviyesini tespit etmek için Cronbach’s Alpha katsayıları hesaplanmıştır. Tablo 1’de yer alan sonuçlara göre ölçeğin genel ve alt boyutlar temelinde güvenilirliği belirlenmiştir.

Tablo 2: Demografik Özellikler (n=550)

Demografik Özellikler		n	%
Cinsiyet	Erkek	213	38,7
	Kadın	337	61,3
Yaş	18-25	257	46,7
	26-35	86	15,6
	36-45	113	20,5
	≥ 46	94	17,1
Eğitim Durumu	Lise veya altı	180	32,7
	Ön lisans	197	35,8
	Lisans veya Lisansüstü	173	31,5
Medeni Durum	Evli	254	46,2
	Bekar	296	53,8
Çalışma Durumu	Evet	291	52,9
	Hayır	259	47,1

Katılımcıların %61,3'ü kadın, %46,7'si 18-25 yaş aralığındadır. Katılımcıların %35,8'i ön lisans mezunu, %53,8'i bekar, %52,9'u ise çalışmaktadır (Tablo 2).

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler (n=550)

Boyutlar	Ort.	Std. Sapma	Çarpıklık Katsayısı	Basıklık Katsayısı
Online Sağlık Arama	3,08	0,89	-0,09	-0,39
Profesyonel Sağlık Arama	3,98	0,85	-0,93	1,08
Geleneksel Sağlık Arama	3,51	0,97	-0,49	-0,24
Sağlık Arama Davranışı	3,41	0,69	-0,20	0,39

Araştırmaya katılan bireyler sağlık arama davranışı olarak en çok profesyonel sağlık arama davranışında ($3,98 \pm 0,85$), sonra geleneksel ($3,51 \pm 0,97$) ve en az online sağlık arama davranışlarında ($3,08 \pm 0,89$) buldukları belirlenmiştir (Tablo 3).

Tablo 4: Sağlık Arama Davranışının Karşılaştırılması

Demografik Özellikler	Online Sağlık Arama		Profesyonel Sağlık Arama		Geleneksel Sağlık Arama	
	Ort.	Std. Sapma	Ort.	Std. Sapma	Ort.	Std. Sapma
Cinsiyet						
Erkek	3,02	0,98	3,89	0,98	3,49	1,08
Kadın	3,12	0,83	4,04	0,76	3,51	0,89
	t= -1,22, p= 0,22		t= -1,88, p= 0,06		t= -0,21, p= 0,83	
Yaş						
18-25 (1)	3,00	0,78	3,95	0,80	3,39	0,89
26-35 (2)	3,01	0,98	3,86	0,91	3,43	1,00
36-45 (3)	3,27	0,96	4,05	0,91	3,68	1,05
46 ve Üzeri (4)	3,13	0,99	4,10	0,86	3,69	0,98
	F= 2,63, p= 0,049 , Farklılık: 3>1, 3>2		F= 1,48, p= 0,22		F= 3,94, p= 0,01 Farklılık: 3>1, 4>1	
Eğitim Durumu						
Lise ve altı (1)	3,12	1,02	4,18	0,95	3,66	1,09
Önlisans (2)	3,06	0,83	3,96	0,82	3,41	0,93
Lisans ve Lisansüstü (3)	3,06	0,81	3,80	0,74	3,45	0,84
	F= 0,22, p= 0,80		F= 9,02, p= 0,00 Farklılık: 1>2, 1>3		F= 3,54, p= 0,03 Farklılık: 1>2, 1>3	
Medeni Durum						
Evli	3,15	0,97	4,02	0,90	3,62	1,02
Bekar	3,02	0,82	3,95	0,81	3,41	0,91
	t= 1,60, p= 0,11		t= 0,98, p= 0,33		t= 2,56, p= 0,01	
Çalışma Durumu						
Evet	3,12	0,96	3,94	0,94	3,51	1,06
Hayır	3,04	0,81	4,03	0,74	3,50	0,86
	t= 1,01, p= 0,31		t= -1,27, p= 0,20		t= 0,04, p= 0,97	

Tablo 4'te yer alan analiz sonuçlarına göre; cinsiyet ve çalışma durumlarına göre katılımcıların sağlık arama davranışlarında farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır ($p>0,05$).

Katılımcıların yaşlarına göre profesyonel sağlık arama davranışlarında istatistiksel olarak farklılık bulunduğu belirlenmiştir ($p>0,05$); online ve geleneksel sağlık arama davranışlarında istatistiksel bakımdan farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($p<0,05$). Bu farklılıklara bakıldığında 36-45 yaş arasındaki katılımcılarda daha fazla online sağlık arama davranışında bulunduğu belirlenmiştir. Ayrıca 18-25 yaşları arasındaki katılımcıların diğer katılımcılara göre daha az geleneksel sağlık arama davranışında bulunduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların eğitim durumuna göre online sağlık arama davranışlarının istatistiksel yönden farklılığa sahip olmadığı ($p>0,05$); geleneksel ve profesyonel sağlık arama davranışlarında ise istatistiksel olarak farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklara bakıldığında eğitim durumu

lise ve altındaki katılımcılar diğer katılımcılardan daha fazla profesyonel ve geleneksel sağlık arama davranışında bulunduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların medeni durumuna göre hem online hemde profesyonel sağlık arama davranışları arasında istatistiksel açıdan farklılık göstermediği ($p>0,05$); geleneksel sağlık arama davranışlarının istatistiksel açıdan farklı olduğu bulunmuştur ($p<0,05$). Farklılık incelendiğinde evli katılımcıların daha fazla geleneksel sağlık arama davranışında bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma ile toplumdaki kişilerin sağlık arama davranış şekillerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. İlave olarak bu kişilerin demografik özellikleriyle sağlık arama davranışı arasındaki ilişkisinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Çalışma analiz sonuçlarına göre, kişiler en çok sağlık arama davranışı çeşidi olarak profesyonel sağlık arama davranışı gösterme eğilimindedirler. İlgili yazındaki farklı çalışmalara bakıldığında Özdemir ve Arpacıoğlu (2020) yapmış oldukları çalışmalarında, ilköğretim ve lise düzeyindeki bireylerin sağlığa bakışı, kontrol merkezi ile kesinlik seviyelerinin ön lisans ve lisansüstü mezun kişilere nazaran sağlık algı düzeylerinin düşük seviyede olduğu sonucunu bulmuşlardır. Aslan vd. (2004) çalışmalarında kadınların %97,1'i hastalık halinde bir sağlık kuruluşuna başvurmaları gerektiğini söylemelerine rağmen %77,8'i en son hastalandıklarında bir sağlık kurumuna başvurduklarını belirtmişlerdir. Şahin ve Ayaz (2021) çalışmalarında sosyal ağların, sağlık bilgisi aranması, gizlilik ve güven seviyesinin düşük olmasına karşın duygusal destek ile beraber bilgiye erişebilmede bir kaynak olarak yararlanılabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Toplumun sağlık okur yazarlık seviyesinin düşük veya yüksek olması hastalıkların teşhis, tedavi ve iyileşme süreçlerinde sağlık arama davranışı üzerinde olumlu ya da olumsuz olarak etki edebilmektedir. Kişilerin geleneksel sağlık arama davranışı ya da online sağlık arama davranışı yerine profesyonel sağlık arama davranışı göstermeleri ve ilgili sağlık kuruluşlarına ve sağlık çalışanlarına danışarak destek almaları kendi ve yakınlarının sağlıklarının korunması bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Bu durum halk sağlığı açısından da bir değer olacaktır.

Çalışma sonuçlarına bakıldığında geleneksel sağlık arama davranışı profesyonel sağlık arama davranışından sonra gelmektedir. Ayrıca online sağlık arama davranışı her iki sağlık arama davranışına göre daha düşük düzeydedir. Bu sonuç halk sağlığı ve ilgili sağlık otoriteleri için anlamlı ve olumlu bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Erdoğan Özyurt (2020) çevirim içi ağlarda ve TV'lerde sağlık bilgisi arama davranışları ile ilişkili faktörler adlı çalışmalarındaki sonuca göre; yaş, eğitim seviyesi ve sağlık algısı gibi sosyo demografik özelliklerinin medya ve farklı teknolojik iletişim yolları ile sağlık bilgisi arama davranışlarıyla yakın ilişkide olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Shaikh ve Hatcher (2005) yapmış oldukları çalışmalarında online sağlık arama davranışı sergilemeleri açısından yaş olarak ağırlıklı olarak 31-40 yaş aralığında olduğunu saptamışlardır. Çalışmamızda özellikle 36-45 yaş aralığında olan bireylerin daha çok online sağlık arama davranışı gösterdiği tespit edilmiş olup bu çalışma sonuçları ile örtüşmektedir.

Çalışmaya katılan bireylerin medeni durumlarına bakılarak online ve profesyonel sağlık arama davranışları karşılaştırıldığında bir farklılık bulunmamıştır. Evli olan bireylerin ise geleneksel sağlık arama davranışı gösterme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mansur ve Ülke (2022) çalışmalarında kadın hastaların kendi özel hastalıklarıyla ilgili olarak aile ya da yakın arkadaşlarından bilgi arayışı içerisinde oldukları sonucunu açıklamışlardır. Deniz ve Çimen (2021) çalışmalarında ise katılımcıların evlilik durumlarına göre profesyonel ve geleneksel sağlık arama davranışlarında bir farklılık bulunmamıştır. Bunun yanında online sağlık arama davranışında ise medeni durumlarına göre farklılık tespit etmişlerdir.

Bu çalışma ile kişilerin sağlıklarını koruma davranışı sergilemeleri ile sağlıklarını kaybettiklerinde doğru bir sağlık davranışı göstermeleri konusunda bilinçlerinin artırılması gerekliliği olduğu sonucu söylenebilir. Ayrıca sağlık eğitimi ile ilgili olarak gerekli organizasyonlarının yapılması önemlidir. Ülke genelinde sivil toplum kuruluşlarının sorumluluk kapsamında gerek üyelerini gerekse toplumu sağlık arama davranışı ve uygulamalarla ilgili bilgilendirmeleri de sürece katkı verecektir. İlave olarak Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşa yanlış karar aldırma durumunda olan internet vb. gibi

sağlık arama davranışında yanlış yönlendirmeye sebep olabilecek siteleri sıkı bir denetimden geçirmesi ve sağlıklı ve doğru kaynaklara ulaşabilmeleri için de sağlık kuruluşları ve sağlık çalışanlarıyla ortak bir eşgüdümle çalışması sürece artı değer katacaktır. Tüm bu bileşenlere ilaveten sağlık arama davranışı ülkelerin politik yapılarından, kültürlerinden ve sağlık sistemlerinden etkilenmektedir. Bu etki toplumsal açıdan sağlık refah seviyesinin gelişmesinde bireylerin sağlıklı olmalarında da etkisini gösterir. Sağlık arama davranışı bu perspektiften bakıldığında tüm sosyal değişkenlerde dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Bu bağlamda koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlayacak politikaların geliştirilmesi toplumların sağlık refah düzeylerine olumlu yansıtacağı düşünülmektedir. Çıkan sonuçların ve değerlendirmelerin gelecekteki çalışmalara ve süreçlere akademik yönden katkı yapması beklenmektedir.

Kaynakça

- Aslan, D., Boztaş, G., Kılıç, E., Öztürk, İ., Erkan, K., Günbey, L., Balcı, M. & Akın, L. (2004). Bir Spor Merkezine Kayıtlı Olan Kadınların Sağlık-Hastalık Kavramları ile İlgili Görüşleri ve Sağlık Arama Davranışlarını Etkileyen Faktörler. *Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13(2), 30-38.
- Bass, S. B., Ruzek, S. B., Gordon, T. F., Fleisher, L., McKeown-Conn, N. & Moore, D. (2006). Relationship of Internet health information use with patient behavior and self-efficacy: experiences of newly diagnosed cancer patients who contact the National Cancer Institute's Cancer Information Service. *Journal of health communication*, 11(2), 219-236.
- Brashers, D. E., Goldsmith, D. J. & Hsieh, E. (2002). Information seeking and avoiding in health contexts. *Human Communication Research*, 28(2), 258-271.
- Can, A., Sönmez, E., Özer, F., Ayva, G., Bacı, H., Kaya, H. & Aslan, D. (2014). Sağlık Arama Davranışı Olarak İnternet Kullanımını İnceleyen Bir Araştırma. *Cumhuriyet Medical Journal*, 36(4), 486-494.
- Deniz, S. & Çimen, M. (2021). Sağlık Arama Davranışı Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(3), 639-646.
- Erdoğan, T., Aydemir, Y., Aydın, A., İnci, M. B., Ekerbiçer, H., Muratdağı, G. & Kurban, A. (2020). İnternet ve televizyonda sağlık bilgisi arama davranışı ve ilişkili faktörler. *Sakarya Tıp Dergisi*, 10(Özel Sayı), 1-10.
- Graffigna, G., Barellò, S., Bonanomi, A. & Riva, G. (2017). Factors affecting patients' online health information-seeking behaviours: The role of the Patient Health Engagement (PHE) Model, *Patient Education and Counseling*, 100, (10),1918–1927.
- Glozah, F. N. & Pevalin, D. J. (2014). Social support, stress, health, and academic success in Ghanaian adolescents: A path analysis. *J Adolesc*, (37), 451- 460.
- Huang, M., Zhang, H., Gu, Y., Wei, J., Gu, S., Zhen, X. & Dong, H. (2019). Outpatient health-seeking-behavior of residents in Zhejiang and Qinghai Province, China. *BMC Public Health*, 19(1), 1-8.
- Kıraç, R. & Öztürk, Y. E. (2021). Health Seeking Behavior: Scale Development Study. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 224-234.
- Lambert, S. D. & Loiselle, C. G. (2007). Health information-seeking behavior. *Qualitative Health Research*, 17(8), 1006-1019.
- Mansur, F. & Refika, Ü. (2022). Sağlık Okuryazarlık Düzeyinin Sağlık Arama Davranışı ve Sağlıklı Yaşam Tarzı Davranışlarına Etkisi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 25(1), 127-138.
- Özdemir, D. & Arpacıoğlu, S. (2020). Sosyal Medya Kullanımı, Sağlık Algısı ve Sağlık Arama Davranışının Koronavirüs Korkusu Üzerine Etkisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12, 364-381.

- Erdoğan Özyurt, T. (2019). İnternet ve Televizyonda Sağlık Bilgisi Arama Davranışı ve İlişkili Faktörler, Tıpta Uzmanlık Tezi, *Sakarya Üniversitesi Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı*.
- Sun, X., Luo, S., Lou, L., Cheng, H., Ye, Z., Jia, J., Wei, Y., Tao, J. & He, H. (2021). Health Seeking Behavior and Associated Factors among Individuals with Cough in Yiwu, China: A Population-Based Study. *BMC Public Health*, 21:1157, 1-9.
- Sayimer, İ. (2008). Sanal Ortamda Halkla İlişkiler. İstanbul, *Beta Yayınları*.
- Shi H-J., Nakamura, K. & Takano, T. (2004). Health Values and Health-Information-Seeking in Relation to Positive Change of Health Practice among Middle-Aged Urban Men. *Preventive Medicine* 39(6): 1164-1171.
- Sekaran, U. (1992). Research Methods For Business: A Skill-Building Approach. (2. Baskı). *New York: John Wiley, Sons, INC*.
- Suarez, M., Raffaelli, M. & O'Leary A. Use of folk healing practices by HIV-infected Hispanics living in the United States. *AIDS Care* Dec 1996: 8: 683-690.
- Shaikh, B. T. & Hatcher, J. (2005). Health seeking behaviour and health service utilization in Pakistan: Challenging The Policy Makers. *J Public Health*, (27), 49-54.
- Şahin, E. & Ayaz, F. (2021). Bir Sağlık Arama Davranışı Olarak Sosyal Medya Kullanımı: İzolasyon, Karantina ve Sosyal Mesafe Tedbirlerinde Facebook'ta Covid-19 İçerikli Sosyal Medya Paylaşımlarının Görünümü. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 60, 185-215.
- Ward, H., Mertens, T. E. & Thomas, C. (1997). Health Seeking Behaviour and the Control of Sexually Transmitted Disease. *Health Policy and Planning*, 12(1), 19-28.
- Yılma, T., Inthiran, A. & Reidpath, D. (2016). *College students from developing countries: Where do they get health information. In Proceedings of the 2nd SIGIR workshop on Medical Information Retrieval (MedIR)*.

EKONOMİK VE DEMOGRAFİK FAKTÖRLERİN HANEHALKI TASARRUF DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Mehmet Çağrı GÖZEN¹

Öz

Hanehalkı tasarruflarının yeterli düzeyde ve istikrarlı olması yurtiçi yatırımların arzu edilen şekilde sürdürülebilmesine katkı sağlamaktadır. Bu sebepten dolayı, yurtiçi tasarruflar olarak da adlandırılan hanehalkı tasarruflarının sürdürülebilir büyüme ve kalkınma politikalarının güçlü bir şekilde uygulanabilmesinde anahtar bir rolü vardır. Yurtiçi tasarruflar bir taraftan iktisadi büyüme, istihdam ve yatırım gibi makroekonomik değişkenler üzerinde önemli etkilere sahipken diğer taraftan bu makroekonomik değişkenlere ilave olarak faiz oranı ve fiyatlar genel seviyesi gibi değişkenler de hanehalkının ekonomik durumunu etkilediği için tasarruf davranışı üzerinde etki yaratabilmektedir. Hanehalkının içinde bulunduğu iktisadi durumun dışında demografik özellikleri de tasarruf davranışını belirlemektedir. Hanehalklarının tasarruf davranışının daha sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi için iktisadi ve demografik değişkenlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebepten dolayı bu çalışmada sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için önemli bir role sahip olan hanehalkı tasarruflarını etkileyen demografik ve iktisadi faktörlerin Türkiye’de hanehalkı tasarruf davranışı üzerindeki etkileri birlikte analiz edilmiştir. Çalışma modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin tasarruf yapma davranışını etkileyen ihtimalleri ortaya koyması açısından önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2019 yılında yapılan Hanehalkı Bütçe Anketi verileri kullanılarak yapılan bu çalışmada lojistik regresyon modelinden faydalanılmıştır. Elde edilen sonuçlar farklı değişkenler için Sürekli Gelir Hipotezi, Mutlak Gelir Hipotezi ve İhtiyat Güdüsü ile Tasarruf Hipotezi’ni kısmen destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Hanehalkı Tasarrufları, Hanehalkı Bütçe Anketi, Lojistik Regresyon, Demografik ve Ekonomik Faktörler

JEL Kodları: C25, C83, D14

EFFECTS OF ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC FACTORS ON HOUSEHOLD SAVING BEHAVIOR

Abstract

Sufficient and stable household savings significantly contribute to sustainable domestic savings as desired. For this reason, household savings, also called domestic savings, are crucial in vigorously implementing sustainable growth and development policies. While domestic savings have important effects on macroeconomic variables, on the other hand, macroeconomic variables also have important effects on saving behaviour since they impact households’ economic situations. Aside from the economic situation of households, demographic situations also determine saving behaviour. In order to analyze the saving behavior of households in a healthier way, economic

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Araştırma Görevlisi. Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kocaeli, TÜRKİYE. cagri.gozen@kocaeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6493-9592>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 18.11.2022

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 05.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1206804

Atf (Cite): Gözen, M. Ç. (2023). Ekonomik ve Demografik Faktörlerin Hanehalkı Tasarruf Davranışı Üzerindeki Etkileri, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 48-60.

and demographic variables should be evaluated. Thus, in this study, demographic and economic factors affecting household savings, having an essential role in sustainable growth and development, on household saving behavior in Turkey were analyzed. The study reveals important results in terms of revealing the possibilities that affect the saving behavior of the independent variables used in the model. The logistic regression model is utilized in this study, using data from the Household Budget Survey conducted by the Turkish Statistical Institute in 2019. Results from the analysis partially support the validity of the Permanent Income Hypothesis, Absolute Income Hypothesis and Precautionary Saving Hypothesis.

Keywords: Household Savings, Household Budget Survey, Logistic Regression, Demographic and Economic Factors

JEL Codes: C25, C83, D14

1. Giriş

Tasarruflar özel ve kamu olmak üzere iki ana grup olarak tanımlanmaktadır. Hükümetlerin harcamaları sonrası kalan gelirler kamu tasarrufu olarak adlandırılırken, şirketler ve hanehalklarının harcamadıkları geliri oluşturan kısım ise özel tasarruf olarak adlandırılmaktadır. Hanehalkı tasarrufu özel tasarruflar altında en önemli tasarruf kalemini oluşturmaktadır. Bu yüzden hanehalkını tasarrufa yönlendirmek ülke kalkınması için temel önceliklerden birisidir. Hanehalkının tasarruf kararlarını verirken hangi parametreleri dikkate aldığıın anlaşılması hanehalkının tasarrufa nasıl yönlendirileceği konusunda politika yapıcılara yol gösterici olmaktadır. Faiz oranları, gelir dağılımı, büyüme, işsizlik, cari açık, ihracat ve ithalatta meydana gelen değişiklikler gibi makroekonomik göstergeler hanehalkının tasarruf eğilimini belirleyen etmenler arasındadır. Bununla birlikte, kişinin geliri, eğitim durumu, serveti, yaşı, medeni durumu, çocuk sahibi olup olmaması, iş sahibi olup olmaması ve hangi pozisyonda istihdam edildiği gibi mikro düzeydeki ekonomik ve demografik faktörler de hanehalkı davranışını belirleyen etmenler arasında yer almaktadır.

Hanehalkları iktisadi ve siyasi gelişmelerden dolayı, gelecekteki ihtiyaçlarını karşılamak için veya ihtiyat güdüsüyle hareket ederek gelirinin bir kısmını harcamayarak tasarrufa yönelmektedir. Tasarruf kavramı genel olarak hanehalkının harcanabilir gelir kısmından tüketime gitmeyen kısmı olarak açıklanabilir. Harcanabilir gelirdeki artışlar hanehalkının tüketim kalemlerinde farklı oranlarda artışa yol açarken tasarruf oranlarında da artış olmaktadır. Fakat gelir arttıkça gelir içerisinde tasarrufun payı tüketimin payından daha fazla olmaya başlar çünkü tüketim gelir artışına bağlı olarak azalan oranda artma eğilimi göstermektedir. Yurtiçi tasarrufların artışında önemli bir paya sahip olan hanehalkı tasarrufları sürdürülebilir kalkınma hedefinin gerçekleşebilmesi için gerekli olan yurtiçi yatırımların yapılmasında ciddi katkılar sunmaktadır. Yurtiçi tasarrufların yeterli miktarlarda gerçekleşmemesi sonucunda yurtdışı tasarruflara olan bağımlılık artacaktır ve bu durum cari açık başta olmak üzere diğer kötüleşen makroekonomik göstergeler nedeniyle ülke ekonomisinin kırılgan hale gelmesine neden olabilir.

Hanehalkları iktisadi büyüme ve gelişme için gerekli olan ulusal tasarrufların oluşmasında en önemli unsurlardan biridir. Bu yüzden hanehalkı tasarruf davranışının incelenmesi ve analiz edilmesi tasarruf oranının artması ve iktisadi kalkınmaya katkı sağlaması için önemli bir aşamadır. Bu çalışma temelinde sadece hanehalkı tasarruflarını etkileyen iktisadi ve demografik değişkenleri belirlemek için değil aynı zamanda ilgili değişkenlerin tasarrufları etkileme ihtimallerini belirlemek için de yapılacaktır. Çalışma yapılırken tasarruf davranışını sadece iktisadi faktörler tarafından belirlenemeyeceği dikkate alınacaktır. Tasarrufla ilgili teorik ve uygulamalı çalışmalar demografik değişkenlerin de tasarruf davranışının üzerinde etkili olduğuna işaret etmektedir ve iktisadi ve demografik değişkenleri bir arada değerlendirmeden yapılacak çalışmalar doğru sonuçlar ortaya çıkarmayacağı gibi uygulanacak politikalarında etkinliğini azaltacaktır. Ayrıca değişkenlerin tasarrufları etkileme ihtimallerinin belirlenmesi tasarrufları arttırmaya hedefleyen politikalar yapılırken değişkenlerin doğru bir şekilde kullanılmasına yardımcı olacaktır. Çalışmanın temel hipotezi hanehalkı reisinin yaşı, medeni durumu veya cinsiyeti gibi demografik değişkenlerin ev veya dükkan sahipliği gibi iktisadi değişkenler kadar tasarrufu etkileme ihtimali olduğudur. Bu temel hipotez ışığında bu çalışmada sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için önemli bir role sahip olan hanehalkı tasarruflarını etkileyen demografik ve iktisadi

faktörlerin Türkiye’de hanehalkı tasarruf davranışı üzerindeki etkileri birlikte analiz edilecektir. Türkiye için hanehalkı tasarruf davranışını kapsamlı yatay kesit verilerini kullanarak ekonometrik yöntemlerle inceleyen az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma literatürdeki bu açığı kapatmayı da amaçlamaktadır.

Çalışma modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin tasarruf yapma davranışını etkileyen ihtimalleri ortaya koyması açısından önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan 2019 yılına ait Hanehalkı Bütçe Anketi verileri kullanılarak hanehalkı tasarruflarını etkileyen değişkenler logit model kullanılarak analiz edilecektir ve 10976 hanehalkından elde edilen veriler kullanılacaktır. Çalışmanın kurgusu şu şekilde oluşturulmuştur. İlgili literatür incelenerek uygun demografik ve iktisadi değişkenler belirlenmiştir. Daha sonra bu değişkenler için kullanılacak veriler ekonometrik modele göre ayrıştırılmış ve analize hazır hale getirilmiştir. Bu veriler kullanılarak logit modelden elde edilen sonuçlar tablolara aktarılmıştır. Bu sonuçlardan çıkarım yapılarak odds değerlerine ulaşılmış ve her bir değişkenin odds değerinin yardımıyla değişkenlerin hanehalkı tasarrufları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Demografik ve iktisadi değişkenlerden elde edilen sonuçlar tasarrufla ilgili bazı teorilerin öngörülerini kısmen doğrulamaktadır. Ayrıca temel hipoteze uygun olarak yaş veya medeni durum gibi değişkenlerin diğer iktisadi faktörler kadar tasarruf yapma ihtimalini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Takip eden bölümde tasarruf ile ilgili teorik yaklaşımlardan bahsedilecektir. İlgili literatür özeti ise çalışmanın üçüncü bölümünde yer almaktadır. Veri seti ve metodoloji bölümünden sonra logit modelden elde edilen test sonuçları sunulacaktır. Son olarak ise sonuç bölümünde elde edilen bulgular yorumlanacaktır.

2. Teorik Çerçeve

Adam Smith (1863) iktisat literatüründe tasarrufla ilgili ilk defa görüş belirten kişidir. Sermaye artışının ancak tutumlu olarak mümkün olacağını öne sürmüştür. Adam Smith tutumluluk kavramını tasarruf kavramı ile bir tutmaktadır. İnsan gelirinden arttırdığını ya sermayesine ekleyerek üretkenliği arttırmaktadır ya da faiz geliri elde etmektedir. Ekonomik birimlerin tek tek yaptıkları tasarruf davranışının toplamı ise bize toplumun tasarrufunu vermektedir. Tasarrufun toplumun refahı ve büyüme üzerindeki etkisi zaman içerisinde daha çok fark edildikçe Adam Smith tarafından ortaya atılan bu görüşe birçok önemli iktisatçı daha sonraki dönemlerde teorik olarak katkıda bulunmuştur. Bu katkılardan ilki Frank P. Ramsey (1928) tarafından yapılmıştır. Daha sonra Irving Fisher (1930), Friedrich August von Hayek (1932, 1941), John M. Keynes (1936), Arthur Cecil Pigou (1943), James S. Dusenberry (1949), Franco Modigliani ve Richard Brumberg (1954), Milton Friedman (1957), B. Yeager Leland (1968), Martin Feldstein (1974), Robert E. Hall (1978), David Laibson (1997) ve Jummin Wan (2011) tasarruf kuramları üzerinde çalışmalar yapmışlardır.

Tasarruf davranışına yönelik ilk kuramsal katkılardan birisi Frank P. Ramsey (1928) tarafından yapılmıştır. Konuya matematiksel olarak yaklaşan Ramsey sermayenin marjinal verimliliği ile tüketimin büyüme oranının birbirine eşit olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sonuca göre tasarruf yapmak için sermayenin marjinal verimliliğinin bireyin zaman tercihinden daha fazla olması gerekmektedir ve bunun sonucu olarak da tüketim ertelenmelidir. Fisher (1930) zamanlararası bütçe kararı yaklaşımıyla insanların tüketim ve tasarruf kararlarını kısıtlar altında verdiğini varsaymıştır. Buna göre insan hayatında iki dönem vardır ve birinci dönem bugünü ikinci dönem ise geleceği temsil etmektedir (Ayla & Kızıltan, 2018). Tüketicilere tüketimlerini ne zaman yapacağını belirleme fırsatı veren bu yaklaşımda zamanlararası bütçe kısıtı ve kayıtsızlık eğrileri kullanılmıştır. Tüketiciler gelirlerinin ne kadarını tasarruf edeceğini faiz oranına ve zamanlararası tüketimlerinin marjinal faydasına göre belirlemektedir (Pehlivan, 2006). Friedrich August von Hayek (1932, 1941) ana akım ekonomi yazınından farklı olarak ele aldığı bu başlıkta optimal tasarruf seviyesinin serbest piyasa şartları altında elde edilmesinin pek mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Konjonktür kuramının bir parçası olarak Hayek’in tasarruf yaklaşımına göre tam istihdamda tüketim ve yatırım malları talebi aynı anda arttırılmaz. Bundan dolayı da daha çok tüketme ve daha az tasarruf etme isteği yatırım malı üretiminin arttırılması ve tüketim malı üretiminin azaltılmasıyla, yani zorunlu tasarrufla, engellenecektir (Çolak & Öztürkler, 2012).

Keynes (1936) Mutlak Gelir Hipotezi yaklaşımında tüketimin harcanabilir gelirin artan bir fonksiyonu olduğunu öne sürmektedir. Bu hipoteze göre kısa dönemde tüketim üzerinde en etkili olan etken reel gelirdir ve tüketim artışı hızı gelir artış hızından daha az olmaktadır. Dolayısıyla marjinal

tasarruf eğilimi birden küçük olmaktadır ve gelir arttıkça ortalama tüketim eğilimi azalmaktadır (Yıldırım & Üçdoğru Birecikli, 2021). Arthur Cecil Pigou (1943) Keynes tarafından ortaya atılan hipotezin aksine hanehalklarının tüketimlerini kullanılabılır bir gelirden artış olmasa da arttırabileceğini belirtmiştir. Deflasyonist bir ortamda bireylerin servetlerini reel olarak artması nedeniyle gelirden bir artış olmamasına rağmen insanların tüketimlerini arttırabilmektedir ve bu tasarrufların azalması anlamına gelmektedir. İktisat yazınında buna “reel balans etkisi” ya da “Pigou etkisi” denilmektedir (Şengür & Taban, 2016). Mutlak Gelir Hipotezi’ne yönelik olarak eleştirilerde bulunan James Duesenberry (1949) tüketim ve tasarruf başlığına Nispi Gelir Hipotezi olarak bilinen yaklaşımla katkı sunmuştur. Yaklaşım gelir dağılımını tasarruf kuramlarına dahil etmektedir. Bu yaklaşımda tüketim harcamasının mutlak gelirden değil kişinin sosyal çevresindeki kişilerin gelir dağılımındaki göreceli durumuyla belirlendiği öne sürülmektedir. Bu durum tüketim harcamalarının nispi gelirin bir fonksiyonu olması nedeniyle ortaya çıkmaktadır ve tasarrufları belirleyen en önemli faktörlerden birinin gelir dağılımı olduğunu göstermektedir. İlave olarak, Duesenberry cari tüketim ve tasarrufların önceki tüketim ve tasarruflara bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, gelir artışı olduğunda meydana gelen tüketim artışı aynı miktarda gelir azalışı olduğunda oluşan tüketim azalışından daha fazladır. Bunun sonucu olarak, gelirden bir düşüş olduğunda tasarruflardaki düşüş tüketimden daha fazla olurken gelirden bir artış meydana geldiğinde tasarruf tüketimden daha yavaş artmaktadır (Çolak & Öztürkler, 2012).

Franco Modigliani ve Richard Brumberg (1954) tarafından geliştirilen mikro temelli bir hipotez olan Yaşam Süresi Hipotezi tasarruf kuramları içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu hipoteze göre ortalama tüketim eğilimi uzun dönemde sabittir. Kişiler tüketim ve tasarruf kararlarını hayatları boyunca elde edecekleri geliri dikkate alarak yapmaktadırlar ve hayatları boyunca elde edebilecekleri en yüksek fayda düzeyine ulaşmaya çalışırlar. Bu şekilde kişinin yapacağı tasarruf tüm hayatı boyunca elde edeceği faydayı doğrudan etkilemektedir. Bunlara ilave olarak, yaş farklılıkları nedeniyle tüketim ve tasarruf davranışının değişiklik göstereceği de bu yaklaşımda öne sürülmektedir. İnsanların genç yaşlarda daha az gelir elde etmelerine rağmen tüketimlerinin daha fazla olduğu belirtilmektedir. Orta yaşa sahip insanlarda ise emeklilik döneminde aynı tüketim standardını devam ettirmek için tasarruf oranları daha yüksek olmaktadır (Barış & Uzay, 2015). Milton Friedman (1957) tarafından geliştirilen Sürekli Gelir Hipotezi ana önermesi tasarrufun aslında gelecekte yapılacak olan tüketim olmasıdır. Bu yaklaşım Keynes’in yaklaşımına alternatif olmakla birlikte parasalcı yaklaşımın tüketim ve tasarruf başlığındaki kuramlarının temelini oluşturmaktadır. Bu yaklaşımda tüketim sürekli gelirin bir fonksiyonudur ve kişinin sürekli tüketimi ile geçici geliri arasında bir ilişki yoktur. Ayrıca kişiler dönemler arasında optimizasyon yapmaktadırlar. Bu yüzden de beşeri sermaye, yaş ve servet gibi değişkenler tüketim ve tasarruf kararı üzerinde belirleyici olmaktadır. Hipotez gelecek dönemlerde kişilerin gelirlerinde düşüş beklentisine girmesi nedeniyle bugünkü tasarruflarını arttırma eğiliminde olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşımla ortaya atılan bir diğer sonuç ise ortalama tasarruf eğilimi ile marjinal tasarruf eğiliminin aynı olmasıdır. Bu hipoteze göre tasarruflar emeklilik döneminde harcama yapmak için ya da yakınlarına miras bırakabilmek için yapılabilir ve tasarrufların gelirden meydana gelen geçici artışlar sonucunda yükseltilmektedir. Geçici gelir artışları tüketimden daha çok tasarrufu etkilemektedir (Barış & Uzay, 2015).

B. Yeager Leland’ın (1968) geliştirdiği İhtiyat Güdüsü ile Tasarruf Hipotezi dönemler arası optimizasyon yapılabileceğini ve tasarrufun dönemler arası ikame edilebileceğini öne sürmektedir. Bu yaklaşımda gelecekteki gelirin belirsiz olması nedeniyle bugünkü dönemde ihtiyat güdüsüyle ilave tasarruf yapılmaktadır. Leland tarafından yapılan iki dönemi kapsayan analizde kişinin ikinci dönemdeki geliriyle ilgili olasılık dağılımını bildiği varsayılmıştır. Finansal piyasaların gelişmediği ve finansal yatırım araçlarına erişim konusunda sorun yaşanan ülkelerde insanlar ihtiyat güdüsü ile tasarruf yapmaya daha çok eğilimli olmaktadır (Öksüz Narinç & Küçükönder, 2020). Martin Feldstein (1974) Transfer Tasarruf Hipotezi ile sosyal güvenlik ve miras nedenleri sonucu ortaya çıkan tasarruf yapma eğiliminden bahsetmiştir. Emeklilik ödemeleri bir servet unsuru olarak tasarruf fonksiyonuna eklenmiş ve sosyal güvenliğin tasarruf ve yatırım davranışı üzerinde negatif yönde etkisi olduğu öne sürülmüştür. Tüketimdeki, dolayısıyla tasarruftaki, değişimlerin beklenen gelirden bağımsız bir şekilde gerçekleştiğini öne süren Robert E. Hall (1978) sürekli gelir hipotezine rasyonel beklentileri eklemiştir. Bu yaklaşıma Tüketimin Rassal Yürüyüş Hipotezi denilmektedir. Yaşam boyu gelir ve sürekli gelir

hipotezinden farklı olarak bu yaklaşım gelecek dönemlerde elde edilecek gelirle ilgili beklentileri geçmiş gelirlerle değil rasyonel davranışa göre açıklamaktadır. Bireyler gelecekteki gelirleriyle ilgili rasyonel beklentilere sahip oldukları için tasarruf ve tüketim ile ilgili kararlarını da bu doğru tahmine göre almaktadırlar. Bu durumda da tüketim ve tasarruf davranışı rassal bir yol izlemektedir (Öztürk, 2019). David Laibson (1997) Hiperbolik İndirgeme Hipotezi ile tasarruf davranışını açıklamaya çalışmıştır. Buna göre dönem başında bireyin belirlediği optimal tasarruf seviyesi her zaman dönem sonundaki optimal seviyenin altında olacağı için kişi konut kredisi gibi bir taahhüt aracı seçer ve tasarruf seviyesini korur (Yıldırım & Üçdoğruk Birecikli, 2021). Jummin Wan (2011) tarafından ortaya atılan Köpüklü Tasarruf Hipotezi konut fiyatlarında köpük oluştuğunda ülkeler arasında tasarruf oranlarında oluşan farklılıkları açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşıma göre kişinin tasarrufu konut politikası ve finansal piyasalardaki asimetrik bilgi sorunları nedeniyle eksik ya da aşırı olabilmektedir.

3. Literatür İncelemesi

Tüketim harcamalarının, başlıca teorilerin geçerliliğini test etmek için, düzenli gelir dışında demografik faktörler ve servet değişkenleriyle olan ilişkisini Türkiye için inceleyen çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı yüz yüze anket yöntemiyle elde edilen verilerle ve bir bölgeyi ya da ili kapsayacak şekilde yapılmıştır. Mikro verilerle yapılan çalışmaların dışında makroekonomik verilerin tercih edildiği çalışmalar da ilgili literatürde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu çalışmada ise, Türkiye için yapılan diğer birçok çalışmadan farklı olarak, TÜİK tarafından hazırlanan tüm Türkiye’de çeşitli endüstri kollarında çalışan herkesi temsil eden bir mikro veri seti ile çalışılmış ve değişkenlerin tasarruf davranışlarını etkileme ihtimalleri belirlenmiştir. Genel olarak Türk Toplumundaki bireylerin tüketimleri üzerinde etkili olan iktisadi ve demografik değişkenler incelenmiştir. Aşağıda ilgili yazında Türkiye için yapılmış çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen bulgular yer almaktadır. Çolak ve Öztürkler (2012), Ceritoğlu ve Eren (2014), Şengür ve Taban (2016), Zengin vd. (2018), Ayvaz Kızılgöl ve İpek (2019), Öksüz Narinç ve Küçükönder (2020), Beyaz Sipahi (2021), Yıldırım ve Üçdoğruk Birecikli (2021) ile Çebi Karaaslan (2022) tarafından yapılan çalışmalarda mikro veriler kullanılırken Barış ve Uzay (2015), Kaygısız vd. (2016), Ayla ve Kızıltan (2018) ile Öztürk (2019) tarafından yapılan çalışmalarda makro veriler kullanılmıştır.

Çolak ve Öztürkler (2012) TÜİK tarafından 2010 yılında yayınlanan Hanehalkı Bütçe Araştırması Mikro Veri Seti ile yaptıkları çalışmada doğrusal tasarruf fonksiyonunu en küçük kareler yöntemi ve dilim regresyon yöntemi ile analiz etmişlerdir. Tasarruf oranının düşük gelirli hanehalkları için negatif olduğunun tespit edildiği bu çalışmada yüksek gelir gruplarında tasarruf oranının %30’den daha fazla olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Türkiye’de hanehalkının ortalama tasarruf eğiliminin düşük olduğu öne sürülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre yüksek gelir grubunda tasarrufun en önemli belirleyicisi gelir olmaktadır. Servetin tasarruf eğilimi üzerindeki etkisi negatif olarak tespit edilmiştir. Fakat ev sahipliği bir servet değişkeni olarak düşük gelir grubu için tasarruf üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Türkiye’de hanehalkının tasarrufları üzerinde demografik ve sosyal değişimlerin potansiyel etkisinin öngörüsünün yapıldığı çalışmada Ceritoğlu ve Eren (2014) Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanmışlardır. Üniversite mezunu sayısının ve nüfusun artacağı varsayımı altında tasarruf oranlarının 2010 yılından 2050 yılına kadar yüzde 7.61 oranında artacağı öngörülmüştür. Elde edilen sonuçlar, bu artışa en büyük katkının üniversite mezunu çalışanlar tarafından yapılacağını göstermektedir. Barış ve Uzay (2015) yurtiçi tasarruflar ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye için incelemişlerdir. 1960-2012 dönemini kapsayan çalışmada eşbütünleşme ve VAR analizi kullanılmıştır. Elde edilen çalışma bulguları tasarrufların ekonomik büyümeyi etkileyen en önemli etken olduğu yönündedir. Gelir düzeyinin arttırılmadan yurtiçi tasarrufların arttırılmasının mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. Bu anlamda bu çalışma sonuçları yaşam boyu gelir hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmaktadır.

Şengür ve Taban (2016) çalışmalarında 2002-2016 yıllarını kapsayan Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanmışlardır. Hanehalkının gelir türünün tasarruflar üzerindeki etkisi çoklu doğrusal regresyon modeli ile incelenmiş ve elde edilen sonuçlar emekli maaşı, ücret ve prim gelirleri ve faiz geliri gibi değişkenlerin tasarruflar üzerinde olumlu etki yarattığını göstermiştir. Ayrıca toplam aynı yardımların hanehalkı tasarrufları üzerinde negatif etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. 2002-2013 yıllarını kapsayan TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketi’nden elde edilen verileri kullanarak yaptıkları çalışmada Şengür ve Taban (2016) bireysel tasarrufları belirleyen etkenleri analiz etmişlerdir. Yıllık gelirin 10 bin TL’den fazla olması, ev sahipliği ve otomobil sahipliği değişkenlerinin tasarruf yapma

eğilimini güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kentte yaşayanların kırdaki yaşayanlara göre tasarruf yapma olasılığının bütün yıllar için daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan, hane büyüklüğünün tasarruf üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu öne sürülmektedir. Kaygısız vd. (2016) cari denge tasarruf yatırım ve büyüme gibi makro değişkenleri kullanarak bu değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Tasarruflar, büyüme ve yatırımlar arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmamasına rağmen büyüme, yatırım ve tasarruflardan cari dengeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ayla ve Kızıltan (2018) yurtiçi tasarruflar, enflasyon ve tüketim arasındaki ilişkiyi dikkate alan çalışmalarında kısa dönemde enflasyon ile tüketim ve tasarruf oranları arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Tüketim ve tasarruf arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılan analizde uzun dönemde nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Türkiye’de hanehalkının tasarruf oranlarının düşük olma nedenlerini belirlemek için Zengin vd. (2018) 289 katılımcıyla yapılan anketlerden elde edilen verilerle çalışma yapmışlardır. Kredi kartı kullanım hacmi ve dışarıda yemek yeme alışkanlığı fazla olan kişilerin tasarruf yapma eğilimlerinin daha az olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ek gelir elde ettiği durumlarda bile tasarruf yapma eğiliminde olmayan kişilerin genel olarak tasarruf yapma eğiliminin olmadığı da tespit edilen başka bir sonuçtur. Ayrıca çocuk sahipliği, medeni durum ve cinsiyet ile tasarruf arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ayvaz Kızılgöl ve İpek (2019) bireylerin tasarruf davranışlarını inceledikleri çalışmada 2002-2016 yıllarını kapsayan Hanehalkı Bütçe Anketi verilerinden yararlanmışlardır. Türkiye için yapılan çalışmada elde edilen sonuçlardan biri çocuk sayısı arttıkça tasarruf yapma olasılığının azaldığıdır. Ev sahibi olan ve ikinci evi olan hanehalklarının olmayanlara göre daha fazla tasarruf yapma eğiliminde olduğu sonucuna varılmıştır. Hanehalkı reisinin yaşı, otomobil sahipliği ve sağlık sigortasının olmasının tasarruf üzerinde anlamlı etkiler yaptığı belirlenmiştir.

2007-2017 dönemini kapsayan verileri kullanarak yaptığı çalışmada Öztürk (2019) altına dayalı finansal ürünler ve yurtiçi tasarruflar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yurtiçi tasarruf düzeyleri üzerinde altın bankacılığı ürünlerinin olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılan bu çalışmanın diğer bulgularından biri altın sermaye piyasası ürünleri ile tasarruflar arasında bir ilişkinin tespit edilememesidir. Ardışık logit modeli kullanarak yaptıkları analizde Öksüz Narinç ve Küçükönder (2020) hanehalkı tasarruf davranışının belirleyicilerini incelemiştir. TÜİK tarafından yapılan 2017 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi verilerinden elde edilen sonuçlar tasarruf yapma eğiliminin konut ve araba sahibi olan bireylerde olmayanlara göre daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Hanehalkı büyüklüğünün artması tasarruf yapma olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca, yaş artışı bireylerin tasarruf yapma eğilimini arttırmaktadır.

Genelleştirilmiş Momentler yönteminin (GMM) kullanıldığı çalışmada Beyaz Sipahi (2021) ekonomik ve demografik faktörlerin hanehalkı tasarruf davranışı üzerindeki etkisini incelemiştir. 2018 yılı Hanehalkı Bütçe Anketi verilerin kullanıldığı analizden elde edilen sonuçlar kişi başına gelirden meydana gelen artışların tasarrufları arttırdığını göstermektedir. Mülkiyet sahipliği, hanehalkı reisinin yaşı ve yaşlı bağımlılık oranının tasarruflar üzerinde pozitif bir etkisi olduğu belirtilirken genç bağımlılık oranı ve servet etkisi olarak kullanılan ikinci ev sahipliği değişkeninin etkisinin negatif olduğu tespit edilmiştir. 2003-2013 dönemi Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanarak yapılan ve dilim regresyon modelinin kullanıldığı çalışmada Yıldırım ve Üçdoğruk Birecikli (2021) Türkiye’de hanehalkının tasarruf yapma eğilimi araştırmıştır. Elde edilen bulgular gelir seviyesi arttıkça tasarruf eğiliminde artış olduğunu göstermektedir. Gelir seviyesindeki artışın farklı gelir gruplarındaki ailelerin tasarrufları üzerindeki etkisinin de farklılaştırdığının tespit edildiği bu çalışmada yaş ve tasarruf arasındaki ilişkinin İhtiyatı Tasarruf Hipotezi’ni destekler nitelikte olduğu öne sürülmektedir. Çebi Karaaslan (2022) demografik ve ekonomik faktörlerin tasarruf üzerindeki etkisini 2015- 2017 dönemi için araştırmıştır. TÜİK tarafından yapılan Hanehalkı Bütçe Anketi verilerinin kullanıldığı bu çalışmada logit ve probit modelleri tercih edilmiştir. Gelir seviyesi, araba sahipliği gibi etkenlerin yanı sıra medeni durum, hanehalkı büyüklüğü ve hanehalkı reisinin kariyer durumunun tasarruf yapma davranışı üzerinde anlamlı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde Türkiye için çeşitli dönemlerde yapılan Hanehalkı Bütçe Anketi’nden elde edilen verilerle yapılan çalışmalarda genellikle yaş, medeni durum, gelir düzeyi, ev ve araba sahipliği gibi

değişkenlerin tasarruf üzerindeki etkileri çeşitli tasarruf hipotezleri dikkate alınarak farklı ekonometrik yöntemler yardımıyla incelenmiştir. Logit, probit, kantil regresyon, GMM ve doğrusal regresyon yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmalarda farklı yaş gruplarının tasarruf üzerinde farklı etkilere yol açtığı öne sürülmüştür. Ayrıca birçok çalışmada düşük gelir seviyesindeki hanehalklarının tasarruf yapma eğiliminin yüksek gelir gruplarına göre daha az olduğu sonucuna varılmıştır. Ev sahibi olan hanehalklarında tasarruf yapma oranının daha yüksek olduğu bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar arasındadır. Makro veriler kullanılarak yapılan çalışmalarda ise yurtiçi tasarrufların büyümeyle olan ilişkisine ilave olarak tüketim, faiz oranı ve enflasyon oranı ile olan ilişkisi zaman serisi analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Bu çalışma en yeni Hanehalkı Bütçe Anketi kullanılarak Türkiye için yapılan az sayıda çalışmadan biridir. Ayrıca logit model kullanılarak yapılan bu çalışma tasarrufu etkileyen değişkenleri belirlemesinin dışında değişkenlerin referans gruplara göre tasarrufa etki etme ihtimallerini ortaya koyan az sayıda çalışmadan biri olduğundan dolayı literatürdeki bu açığın kapatılmasına katkı sağlamaktadır.

4. Veri Seti ve Metodoloji

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veriler 2019 yılında TÜİK tarafından yapılan Hanehalkı Bütçe Anketi'nden elde edilmiştir. Sağlıklı sonuçlar elde etmek için ekonomi üzerinde beklenmedik şekilde olumsuz etki yapan pandemi nedeniyle 2020 ve 2021 yılını kapsayan dönemler çalışmada kullanılmamıştır. Pandemi döneminin hem kendi içinde analiz edilmesi hem de normal dönemlere göre kıyaslamalı olarak incelenmesi başka çalışmaların konusudur. Bu anket çalışması Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bir hanede ikamet eden hanehalklarıyla yapılmıştır. Veriler elde edilirken tabakalı iki aşamalı küme örneklem yöntemi kullanılmıştır. 10976 tane hanehalkından elde edilen bu veriler Eviews programı yardımıyla incelenmiştir. Tablo 1'de kullanılan değişkenler ve tanımlamaları yer almaktadır.

Tablo 1: Değişken Tanımlamaları

Değişkenin Adı		Değişkenin Tanımı
Bağımlı Değişken	Tasarruf	Aylık ortalama geliri aylık ortalama harcamasından fazla olan bireylerde 1, diğerlerinde 0 olarak alınmıştır
Bağımsız Değişkenler	Cinsiyet	Fert erkek ise 1, kadın ise 0 değerini alan kukla değişken
	Çalışan Eş	Hanehalkı reisinin eşinin çalışması durumunda 1 diğer durumlarda 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	Üniversite Eğitimi	En az 2 yıl ve üzeri üniversite eğitimi olan bireylerde 1, diğerlerinde 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	15-25 Yaş Arası	15-25 yaş arasında olan fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	26-35 Yaş Arası	26-35 yaş arasında olan fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	36-45 Yaş Arası	36-45 yaş arasında olan fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	46-55 Yaş Arası	46-55 yaş arasında olan fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	56-65 Yaş Arası	56-65 yaş arasında olan fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	65 Yaş Üstü	65 yaş üstü fertler için 1 diğerleri için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	Çocuk Sahipliği	En az 1 çocuk sahibi olan fertler için 1, çocuk sahibi olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	Mülkiyet	Ev sahibi olan fertler için 1, kendine ait evi olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	İkinci Ev Sahipliği	İkinci bir eve sahip olan fertler için 1, ikinci evi olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
	Otomobil Sayısı	Hanehalkının sahip olduğu otomobil sayısını gösterir
	Arsa Sahipliği	Arsa sahibi olan fertler için 1 olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
Bağ Sahipliği	Bağ sahibi olan fertler için 1 olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır	

Dükkan Sahipliği	Dükkan sahibi olan fertler için 1 olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
Yazlık Sahipliği	Yazlık sahibi olan fertler için 1 olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
Tarla Sahipliği	Tarla sahibi olan fertler için 1 olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır
Medeni Durum	Evli olan fertler için 1 evli olmayanlar için 0 kukla değişkeni kullanılmıştır

Çalışmada bağımlı değişken olarak tasarruf değişkeni kullanılmıştır. Tasarruf değişkeni hanehalkının aylık ortalama geliri ve gideri arasındaki fark pozitifse 1 kukla değişken değerini alırken fark negatifse 0 kukla değişken değerini almıştır. Hanehalklarının sahip olduğu sosyo-demografik ve iktisadi etkenler tasarruflar üzerinde etkili olmaktadır. Bu yüzden bu değişkenler bağımsız değişken olarak modele dahil edilmişlerdir. Hanehalkı reisinin cinsiyeti, üniversite eğitiminin olup olmaması, medeni durumu, çocuk sahibi olup olmaması, yaş aralığı, ev sahipliği durumu, hanehalkı reisinin eşinin çalışıp çalışmaması gibi değişkenlerin yanı sıra tarla, bağ, dükkân, arsa ve yazlık sahibi olup olmaması ve ikinci bir evinin olup olmaması gibi değişkenler de bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir.

4.2. Metodoloji

Bu çalışmada logit model tercih edilmiştir. Bunu önemli nedenlerinden birisi bu modelin kullandığı lojistik fonksiyonun dışa düşen verilere (outliers) karşı sağlam sonuçlar üretmesidir. Probit model dışa düşen verilere karşı daha hassastır. Ayrıca logit model bağımsız değişkenler ve ikili (binary) sonuçlar arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri işlerken daha esnek olabilmektedir. Bunlara ilave olarak, literatürde yaygın olarak logit modelin probit modele göre daha iyi sonuçlar ürettiği düşüncesi yaygındır. Analiz için kullanılan logit model ikili değişkenler için kullanılan ve doğrusal olmamasına rağmen doğrusal modele dönüştürülebilir bir regresyon modelidir ve lojistik birikimli dağılım fonksiyonundan türetilir. Bu model tahmin edilecek olan değişken iki değer alıyorsa (yani erkek ya da kadın veya ev sahibi ya da ev sahibi değil vb.) kullanılmak için tasarlanmıştır. Lojistik regresyon olarak da bilinen bu modelde bağımlı değişkenle bağımsız değişkenler arasındaki sebep sonuç ilişkisi belirlenirken bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri olasılık olarak hesaplanır. Logit modelin türetildiği dağılım fonksiyonu aşağıdaki gibidir;

$$P_i = E(Y = 1|X_i) = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_0 + \beta_1 X_i)}}$$

Bu denklemde X_i veri iken P_i i. birey için Y 'nin 1 ve 0 alma olasılığını ifade eder. Ayrıca e Euler sayısını göstermektedir.

5. Ampirik Bulgular

Lojistik regresyon modeli kullanılarak yapılan analizde Türkiye’de hanehalkının tasarruf yapma eğilimi üzerinde demografik ve iktisadi değişkenlerin ne kadar etkili olduğu araştırılmıştır. Tablo 2’de çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin toplam gözlem içerisindeki oranları gösterilmektedir. Aşağıda yer alan eşitlik ise çalışmada kullanılan modeli göstermektedir. Tablo 2’de parantez içinde yer alan ifadeler modelde kullanılan değişkenleri temsil etmektedir.

$$\text{tasarruf} = \text{yas15_25} + \text{yas26_35} + \text{yas36_45} + \text{yas46_55} + \text{yas56_65} + \text{yas65_ustu} + \text{arsa_sahipligi} + \text{bag_sahipligi} + \text{cinsiyet} + \text{cocuk_sahipligi} + \text{dukkan_sahipligi} + \text{okul_universite} + \text{es_calisma} + \text{konut_ikinci} + \text{medeni_durum} + \text{mulkiyet} + \text{otomobil_sayi} + \text{tarla_sahipligi} + \text{yazlik_sahipligi}$$

Tablo 2: Değişken İstatistikleri

Değişkenin Adı		Değişkenin Tanımı
Bağımlı Değişken	Tasarruf (tasarruf)	Hanehalklarının %64.2'si tasarruf yapabilmekte, %35.8'i ise yapamamaktadır
Bağımsız Değişkenler	Cinsiyet (cinsiyet)	Hanehalkı reislerinin %68.6'sı erkek, %31.4'ü kadındır
	Çalışan Eş (es_calisma)	Hanehalkı reislerinin eşlerinin %26.1'i çalışmakta, %73.9'u çalışmamaktadır
	Üniversite Eğitimi (okul_universite)	Hanehalkı reislerinin %17'si üniversite mezunu %83'ü ise üniversite mezunu değildir
	15-25 Yaş Arası (yas15_25)	15-25 yaş arasında olan fertlerin oranı %1,9
	26-35 Yaş Arası (yas26_35)	26-35 yaş arasında olan fertlerin oranı %12.5
	36-45 Yaş Arası (yas36_45)	36-45 yaş arasında olan fertlerin oranı %20.9
	46-55 Yaş Arası (yas46_55)	46-55 yaş arasında olan fertlerin oranı %21.4
	56-65 Yaş Arası (yas56_65)	56-65 yaş arasında olan fertlerin oranı %19.9
	65 Yaş Üstü (yas65_ustu)	65 yaş üstü fertlerin oranı %23.4
	Çocuk Sahipliği (çocuk_sahipligi)	Hanehalkı reislerinin %64.7'si en az 1 tane çocuğu var
	Mülkiyet (mülkiyet)	Ev sahipliği oranı %62
	İkinci Ev Sahipliği (konut_ikinci)	İkinci bir eve sahip olanların oranı %9.5
	Otomobil Sayısı (otomobil_sayi)	Hiç arabası olmayanların oranı %55.6, 1 arabası olanların oranı %41.6, 2 arabası olanların oranı %2.7, 3 arabası olanların oranı %0.1 ve 4 arabası olanların oranı %0.02
	Arsa Sahipliği (arsa_sahipligi)	Arsa sahibi olanların oranı %5
	Bağ Sahipliği (bag_sahipligi)	Bağ sahibi olanların oranı %10.9
	Dükkan Sahipliği (dukkon_sahipligi)	Dükkan sahibi olanların oranı %4.9
	Yazlık Sahipliği (yazlik_sahipligi)	Yazlık sahibi olanların oranı %2.8
	Tarla Sahipliği (tarla_sahipligi)	Tarla sahibi olanların oranı %22.1
Medeni Durum (medeni_durum)	Evli olanların oranı %76.4	

Tablo 3'te yer alan lojistik model sonuçları iktisadi ve demografik değişkenlerin hanehalkı tasarrufu üzerindeki etkisini göstermektedir. Logit model ile yapılan analiz sonuçlarına göre cinsiyet, çalışan eş, üniversite eğitimi, 15-25 yaş arası, 26-35 yaş arası, 36-45 yaş arası, 46-55 yaş arası, 56-65 yaş arası, 65 yaş üstü, çocuk sahipliği, mülkiyet, otomobil sayısı, dükkan sahipliği ve medeni durum değişkenleri %5 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bulunurken bağ sahipliği ve yazlık sahipliği değişkenleri %10'a göre istatistiksel olarak anlamlı çıkmışlardır. Tarla sahipliği, ikinci ev sahipliği ve arsa sahipliği değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Tablo 3: Logit Model Sonuçları

Değişkenin Adı		Değişkenin Tanımı				
Bağımlı Değişken	Tasarruf	Katsayı	Odds (Bahis) Oranı	Odds (Bahis) Oranı-1	Standart Hata	Z İstatistiği
Bağımsız Değişkenler	Cinsiyet	0.0718	1.0744	0.0744	0.0312	2.2966
	Çalışan Eş	0.2493	1.2831	0.2831	0.0306	8.1397
	Üniversite Eğitimi	0.2895	1.3358	0.3358	0.0362	7.9935
	15-25 Yaş Arası	-0.2859	0.7513	-0.2487	0.0907	-3.1498
	26-35 Yaş Arası	0.1168	1.1238	0.1238	0.0506	2.3064
	36-45 Yaş Arası	0.1034	1.1089	0.1089	0.0479	2.1577
	46-55 Yaş Arası	0.2337	1.2633	0.2633	0.0462	5.0491
	56-65 Yaş Arası	0.3884	1.4746	0.4746	0.0442	8.7736
	65 Yaş Üstü	0.4542	1.5749	0.5749	0.0400	11.3440
	Çocuk Sahipliği	0.0678	1.0702	0.0702	0.0295	2.2985
	Mülkiyet	0.1265	1.1348	0.1348	0.0280	4.5028
	İkinci Ev Sahipliği**	0.0652**	1.0674**	0.0674**	0.0512**	1.2733**
	Otomobil Sayısı	-0.2249	0.7986	-0.2014	0.0239	-9.3895
	Arsa Sahipliği**	-0.0196**	0.9806**	-0.0194**	0.0580**	-0.3376**
	Bağ Sahipliği*	-0.0722*	0.9304*	-0.0696*	0.0418*	-1.7239*
	Dükkan Sahipliği	0.1295	1.1382	0.1382	0.0598	2.1646
	Yazlık Sahipliği*	0.1585*	1.1717*	0.1717*	0.0898*	1.7626*
	Tarla Sahipliği**	-0.0077**	0.9923*	-0.0077**	0.0335**	-0.2292**
Medeni Durum	-0.0977	0.9069	-0.0931	0.0368	-2.6476	

*0.05<p<0.10; **p>0.10

Logit regresyon sonuçları hanehalkı reisinin erkek olmasının tasarruf yapma ihtimalini hanehalkı reisi kadın olan hanelere göre %7.4 oranında arttırdığını göstermektedir. Beklentilere uygun olarak hanehalkı reisinin eşinin çalışması durumunda beklenen tasarruf yapma ihtimali referans gruba göre %28.3 daha fazla olmaktadır. Üniversite eğitimi alan bireylerde tasarruf yapma ihtimali diğer gruba göre %33.5 daha fazladır.

Yaş gruplarına göre tasarruf davranışı incelendiğinde, insanların daha genç yaşlarda daha az gelirleri olmasına rağmen tüketimlerinin de fazla olacağını belirten Yaşam Süresi Hipotezi'ne uygun olarak, hanehalkı reisinin yaşının 15-25 yaş arası olması halinde tasarruf yapma ihtimalinin diğer gruplara göre %24.8 daha düşük olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. 26-35, 36-45, 46-55, 56-65 ve 65 yaş üstü gruplarda odds oranlarından elde edilen olasılıklar sırasıyla %12.3, %10.8, %26.3, %47.4 ve %57.4 olarak gerçekleşmiştir. Yaş aralığı arttıkça tasarruf yapma eğiliminin arttığı gözlemlenmektedir. 65 yaş üstü grupta %57.4 ile en yüksek tasarruf yapma ihtimali olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonucun Yaşam Süresi Hipotezi'nin yanı sıra İhtiyat Güdüsü ile Tasarruf Hipotezi'nin önermesine de uygun olduğu söylenebilir.

Çocuk sahibi olan hanehalklarında tasarruf yapma olasılığı diğer gruba göre %7 daha fazladır. Bu sonuç çocuk sahibi olan ailelerin çocuklarının gelecekteki harcamaları (eğitim, sağlık v.b.) için ihtiyat güdüsüyle hareket ettiği anlamına gelebilir. Ev sahibi olan hanehalklarında tasarruf yapma ihtimali ev sahibi olmayanlara göre daha yüksek çıkmıştır. Kira harcamasının olmamasının bunun en önemli nedeni olduğu düşünülmektedir. Beklentilere uygun olarak otomobil sayısı arttıkça tasarruf yapma ihtimalinin düştüğü sonucu elde edilmiştir. Yakıt, çeşitli vergiler ve sigorta ödemeleri ve otomobil bakım masrafları tasarruf yapma ihtimalini diğer gruplara göre azaltan bir etken olabilir. Dükkan sahibi olan hanehalklarının tasarruf yapma ihtimali dükkan sahibi olmayanlara göre %13.8 daha fazla olmaktadır.

Dükkanından elde edilen kira geliri veya kira maliyeti olmadan dükkanı işleterek para kazanma durumu tasarruf yapma ihtimalini arttıran etkenler olarak düşünülebilir. Son olarak, medeni durum değişkeninin etkisi incelendiğinde hanehalkı reisinin evli olması tasarruf yapma ihtimalini bekar olanlara göre %9.3 azaltmaktadır. Evlilik sonucunda hanehalkı reisinin bakmakla yükümlü olduğu bağımlı kişilerin (çocuklar ve eş) olması ve diğer sorumluluklar tasarruf yapmayı zorlaştıran etkenler olarak görülebilir.

6. Sonuç

Hanehalklarının sahip olduğu ekonomik ve demografik faktörler onların gelir ve tüketim dışında tasarruflarını da etkilemektedir. Kişinin evli olup olmaması ya da çocuk sahibi olması, yaşı, eğitim durumu veya cinsiyeti gibi demografik faktörler tıpkı konut, tarla, bağ veya dükkan gibi mülk sahipliği, araç sahipliği, gelir veya miras gibi iktisadi faktörlerin etkilediği şekilde kişinin tüketim ve tasarruf kararlarını etkilemektedir. Bu yüzden, demografik değişkenler iktisadi değişkenlerle birlikte kişinin tasarruf yapma ihtimalini etkileyen ana faktörler arasındadır. Bunlara ilave olarak, eğitim durumu, yaş, iş tecrübesi ve cinsiyet gibi değişkenler gelir düzeyini dolayısıyla tüketim ve tasarruf düzeylerini etkilerken aynı zamanda söz konusu demografik faktörler tasarruf ve tüketim üzerinde gelir dışında ihtiyat güdüsü, hayat tarzı, geleceğe yönelik beklentiler gibi çeşitli nedenlerle de etkilere yol açabilmektedir. İktisadi faktörler doğrudan harcanabilir gelir üzerinde etkide bulunmasına rağmen kişinin içinde bulunduğu demografik şartlarla birlikte iktisadi değişkenlerin tüketim ve tasarruf üzerinde yarattığı doğrudan ve dolaylı etkiler bireyden bireye farklılaşabilmektedir.

Tasarruflar bir ülkenin arzu ettiği büyüme istikrarına kavuşması ve nihayetinde de hedeflenen refah seviyesine sahip olmasında önemlidir. Özellikle yurtiçi tasarruf seviyesinin yeterli miktarlarda olması yatırımların ve teknolojik gelişmelerin istikrarlı bir şekilde artırılması için vazgeçilmezdir. Aksi durumda yurtdışı tasarruflara ihtiyaç duyulacaktır. Bu durum cari açık ve diğer makroekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkilere yol açabilir. Hanehalkları tasarruf seviyesinin en önemli belirleyicisi konumundadır. Türkiye’de hanehalkı tasarruf seviyesinin çok düşük olması genel tasarruf seviyesini de oldukça düşürmektedir ve bu durum yatırım için dış kaynaklara bağımlılığı arttırmaktadır. Türkiye’de hanehalklarının tasarruf seviyesini yükseltmek için üretilmesi gereken politikaların belirlenmesinde hanehalkı tasarruf davranışı üzerinde etkide bulunan demografik ve iktisadi değişkenleri tespit etmek tek başına yeterli olmayacaktır. Buna ilave olarak, bu değişkenlerin tasarruf üzerinde etkisinin boyutunun da bilinmesi gerekmektedir. Bu çalışmada iktisadi ve demografik faktörlerin hanehalkı tasarrufları üzerinde yarattığı etkiler incelenmiştir. Çalışmada tercih edilen lojistik model sayesinde bağımsız değişkenlerin tasarruf yapma davranışı üzerinde ihtimalleri nasıl etkilediği görülebilmektedir. Bu sayede tasarruf etme davranışını hangi faktörlerin daha fazla etkileyebileceği de tespit edilebilmektedir. Bu çalışma hanehalkı tasarruf eğilimini pandemi öncesi dönem için en son verilerle analiz eden çalışmadır. Ayrıca bu çalışmanın tasarrufla ilgili diğer birçok çalışmadan en önemli farklarından birisi Türkiye’de sadece farklı eğitim seviyesi ve ekonomik duruma sahip kişilerden elde edilen verilerle değil aynı zamanda farklı iş kollarında aktif olarak çalışan ve emekli olmuş insanlardan elde edilen mikro verilerle yapılmasıdır. Logit model kullanılarak değişkenlerin tasarruf yapma eğilimini nasıl etkilediğinin analiz edildiği bu çalışmada demografik ve iktisadi değişkenlerin hanehalkı tasarruf davranışına etki etme olasılıkları mikro veriler kullanarak belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar literatürde ilgili alanda eksikliği giderilmesine katkı sunmaktadır.

TÜİK tarafından 2019 yılında yapılan Hanehalkı İşgücü Anketi verilerinin kullanıldığı bu çalışmada 10976 hanehalkı verisi logit model yardımıyla analiz edilmiştir. Hanehalkı reisinin erkek olması durumunda tasarruf yapma ihtimalinin kadın olması durumuna göre %7.4 daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Erkek çalışanların ortalama olarak kadın çalışanlara göre daha fazla ücret geliri elde etmesi bunun bir sebebi olarak düşünülmektedir. Sonuçlar hanehalkı reisinin eşinin de çalışıyor olmasının tasarruf yapma olasılığını arttırdığını göstermektedir. Eğitim değişkeni olarak alınan üniversite eğitimi değişkenine göre üniversite mezunu olanların tasarruf yapma ihtimalinin diğerlerine göre %33.5 daha fazladır. Üniversite mezunu olan bireylerin katma değeri yüksek işlerde çalışarak daha fazla gelir elde etmesi bu sonucun oluşmasında etkilidir. Daha fazla gelir elde eden bir grubun tasarruf yapma ihtimalinin artması Mutlak Gelir Hipotezi’ni destekler niteliktedir. Bunun dışında üniversite mezunu birisinin aldığı akademik eğitim ve yüksek katma değerli işlerde çalışırken elde ettiği çeşitli tecrübelerin etkisiyle beşeri sermayesini de arttırmaktadır. Bunun sonucu olarak üniversite mezunlarının

ekonomi ve gelecekle ilgili gelişmeler konusunda farkındalık seviyesinin daha yüksek olması beklenebilir. Farkındalık seviyesinin daha yüksek olması nedeniyle de üniversite mezunu kişiler gelecekteki refah seviyesini bugünkü seviyesinde tutmak ve tüketim alışkanlıklarını devam ettirmek için üniversite mezunu olmayanlara göre tasarrufunu daha fazla artırma eğiliminde olabilirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde bu bulgu aynı zamanda Sürekli Gelir Hipotezi'ni de destekler niteliktedir.

Yaş gruplarına göre incelendiğinde ise bulguların Yaşam Süresi Hipotezi'ni desteklediği düşünülebilir. 15-25 yaş arasında tasarruf yapma ihtimali referans gruplara göre %24.8 daha düşüktür. Fakat yaş grupları arttıkça tasarruf yapma eğilimi de artmaktadır. 65 yaş üstü grupta tasarruf yapma olasılığı diğerlerine göre %57.4 daha fazla olmaktadır. Bu bulgu aynı zamanda tasarruf yapma ihtimalini en fazla arttıran değişkeni ifade etmektedir ve Türkiye'de finansal piyasaların da yeterince gelişmediği düşünüldüğünde hem İhtiyat Güdüsü ile Tasarruf hem de Yaşam Süresi Hipotezi'ni destekler niteliktedir. Emeklilik döneminde gelirin düşmesi nedeniyle ihtiyat güdüsü ile tasarruf eğiliminde artış olma ihtimali daha fazla olabilir. Çocuk sahibi olan ailelerde tasarruf yapma ihtimali diğer gruba göre daha fazladır. Bu bulgu ailelerin çocukların gelecekteki ihtiyaçlarını karşılamak için tasarruf yapmaya daha fazla önem verdiğini ve ihtiyatlı hareket ettiğini göstermektedir. Mülkiyet değişkeniyle ifade edilen ev sahipliği durumunda ev sahibi olan hanelerde tasarruf yapma ihtimali ev sahibi olmayanlara göre daha fazladır. Bu sonuç beklentilere uygundur çünkü kira gideri olmaması harcamaları düşürerek tasarruf yapabileme potansiyelini arttırmaktadır.

Otomobil sahipliği ise tasarruf yapma ihtimalini olumsuz etkilemektedir. Araçların yakıt, bakım, vergi ve sigorta giderlerinin olması bütçeye ilave bir yük getirdiği için tasarruf yapma ihtimalini azalttığı düşünülebilir. Dükkan sahipliği tasarruf yapma ihtimalini dükkan sahibi olmayan birine göre %13.8 arttırmaktadır. Dükkandan elde edilen kira geliri bu sonucun oluşmasında etkili olabilir. Medeni duruma göre incelendiğinde ise evli olan hanehalkı reislerinin evli olmayanlara kıyasla tasarruf yapma ihtimalleri %9.3 daha düşük olmaktadır. Eş ve çocuklar gibi hanehalkı reisine bağımlı kişilerin olması ve diğer sorumluluklar nedeniyle tasarruf yapma eğilimi daha düşük olabilmektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular genel olarak Sürekli Gelir Hipotezi, Mutlak Gelir Hipotezi ve İhtiyat Güdüsü ile Tasarruf Hipotezi'ni kısmen destekler niteliktedir. Yaş değişkenlerinden elde edilen bulgulara bakıldığında emeklilik dönemi ile ilgili olarak, özellikle 65 yaş üstü değişkeni için, Transfer Tasarruf Hipotezi'nin aksi bir sonuçla karşılaştığı görülmektedir. Bu sonuçlar genel olarak Türkiye'de insanların gelecekle ilgili belirsizlik algılarının yüksek olduğunu ve tasarruf davranışlarının da buna göre şekillendiğini göstermektedir. Çocuk sahibi olan ailelerin daha fazla harcama yapmak zorunda olmalarına rağmen tasarruf yapma konusunda daha istekli olmaları, genç yaş grubu sayılabilecek 26-35 yaş grubunun tasarruf eğiliminin diğer gruplara göre daha fazla olması bu sonucu destekleyen bulgular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Ayla, D. & Kızıltan, A. (2018). Türkiye'de Enflasyon, Tüketim ve Tasarruf İlişkisinin Ekonometrik Analizi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 13-41.
- Çolak, Ö. F. & Öztürkler, H. (2012). Tasarrufun Belirleyicileri: Küresel Tasarruf Eğiliminde Değişim ve Türkiye'de Hanehalkı Tasarruf Eğiliminin Analizi. *Bankacılar Dergisi*, 82, 3-44.
- Barış, S. & Uzay, N. (2015). Yurtiçi Tasarruflar ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (46), 119-151.
- Ceritoğlu, E. & Eren, O. (2014). The Effects of Demographic and Social Changes on Household Savings in Turkey. *Central Bank Review*, 14(3).
- Duesenberry, J. S. (1949). Income, Saving, and the Theory of Consumer Behavior.
- Feldstein, M. (1974). Social Security, Induced Retirement, and Aggregate Capital Accumulation. *Journal of Political Economy*, 82(5), 905-926.
- Fisher, I. (1930). The Theory of Interest. *MacMillan*, New York.
- Friedman, M. (1957). A Theory of the Consumption Function. *Princeton University Press*, Princeton.

- Hall, R. E. (1978). Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence, *Journal of Political Economy*, 86, 971-987.
- Hayek, F. A. (1932), A Note on the Development of the Doctrine of Forced Saving. *Quarterly Journal of Economics*, Vol.47, No:1.
- Çebi Karaaslan, K., Oktay, E. & Alkan, Ö. (2022). Determinants of Household Saving Behaviour in Turkey. *Sosyoekonomi*, 30(51), 71-90.
- Durgun Kaygısız, A., Göze Kaya, D. & Kösekahyaoglu, L. (2016). Türkiye’de Tasarruf, Yatırım, Cari Açık ve Büyüme: 1980-2014 Dönemi Üzerine Bir Nedensellik İlişkisi Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 273-300.
- Keynes, J. M. (1937). The General Theory of Employment. *The Quarterly Journal of Economics*, 51(2), 209-223.
- Ayvaz Kızılgöl, Ö. & İpek, E. (2019). Türkiye’de Hanehalkı Tasarruf Davranışının Analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 34(3), 331-344.
- Laibson, D. (1997). Golden Eggs and Hyperbolic Discounting. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(2), 443-478.
- Leland, H. E. (1968). Saving and Uncertainty: The Precautionary Demand for Saving. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 82. No:3.
- Modigliani, F. & Brumberg, R. H. (1954). Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data, Post-Keynesian Economics, *Rutgers University Press*, New Jersey.
- Öksüz Nariç, N. & Küçükönder, H. (2020). Hanehalkı Tasarruf Tercihlerinin Ardışık Logit Modelle Belirlenmesi: Türkiye Örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1554-1572.
- Öztürk, N. (2019). Finansal Altın ve Yurtiçi Tasarruflar Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 3(7), 1-15.
- Pigou, A. C. (1943). The Classical Stationary State. *The Economic Journal*, 53(212), 343-351.
- Ramsey, F. P. (1928). A Mathematical Theory of Saving. *The Economic Journal*, Vol:38, No:152.
- Smith, A. (1863). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, New Edition, Revised, Corrected and Improved.
- Beyaz Sipahi, B. (2021). Hanehalkı Tasarruf Oranının Ekonomik ve Demografik Belirleyicileri: GMM Yaklaşımı. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(61), 248-263.
- Şengür, M. & Taban, S. (2016). Gelir Dağılımı-Tasarruf İlişkisi: Türkiye’de Hanehalkı Gelir Türünün Tasarruflar Üzerindeki Etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 49-71.
- Şengür, M. & Taban, S. (2016). Türkiye’de Hanehalkı Tasarruflarının Gelir Dışındaki Belirleyicileri. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1).
- Yıldırım, Z. & Üçdoğruk, Ş. (2021). Dilim Regresyon Yöntemiyle Türkiye’de Hanehalkı Tasarruf Eğilimi Araştırması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 523-550.
- Zengin, S., Yüksel, S. & Kartal, M. T. (2018). Türkiye’deki Düşük Hanehalkı Tasarrufuna Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 13(49), 86-100.
- Wan, J. (2011). Bubbly Saving, Fukuoka University Japon. *Center For Advanced Economic Study (CAES) Working Paper Series*. WP-2011-010.

TİCARİ DİŞA AÇIKLIK-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR KANIT*

Murat ÇETİN[†] Aycan CAN[‡] Servet KAPÇAK[§]

Öz

Ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması uzun bir süredir tartışma konusu olarak sürmektedir. Bu çalışma 1970-2018 döneminde Türkiye ekonomisi için ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisini analiz etme amacını taşır. Değişkenlerin durağanlık analizinde ADF ve PP birim kök testleri kullanılmaktadır. Sonuçlar değişkenlerin birinci farkı alındığında durağan olduğunu gösterir. Eşbütünleşme analizi için Hatemi J- Irandoust saklı eşbütünleşme tekniği tercih edilir. Bulgulara göre ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında bir asimetrik eşbütünleşme söz konusudur. Çalışmada uzun dönem tahminlerinde FMOLS tahmincisi kullanılır. Uzun dönem tahminleri ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında pozitif bir ilişkiye işaret etmektedir. Nedensellik bulgularına göre ticari dışa açıklık + bileşeni ile ekonomik büyüme + bileşeni arasında iki yönlü bir nedensellik söz konusudur. Ampirik bulgular Türkiye için önemli politika önerileri sunabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ticari Dışa Açıklık, Büyüme, Saklı Eşbütünleşme, Asimetrik Nedensellik, FMOLS

JEL Kodları: F11, F15, F43

AN ANALYSIS OF THE TRADE OPENNESS-ECONOMIC GROWTH LINK: AN EMPIRICAL EVIDENCE FOR TURKEY

Abstract

The research of the relationship between trade openness and economic growth has been a topic of discussion for a long time. This study aims to analyze the trade openness-economic growth link for the Turkish economy in the period 1970-2018. ADF and PP unit root tests are used in the stationarity analysis of the variables. The results show that the variables are stationary when the first difference is taken. For cointegration analysis, Hatemi J-Irandoust hidden cointegration technique is preferred. According to the findings, there is an asymmetric cointegration between trade openness + component and economic growth + component. FMOLS estimator is used for long-term estimations in the study. Long-term forecasts indicate a positive relationship between trade openness + component and economic growth + component. According to the causality findings, there is a two-way causality between trade openness + component and economic growth + component. Empirical findings will be able to offer important policy recommendations for Turkey.

Keywords: Trade Openness, Growth, Hidden Cointegration, Asymmetric Causality, FMOLS

JEL Codes: F11, F15, F43

* Bu çalışma, XV. IBANESS Congress Series on Economics, Business and Management – Plovdiv / Bulgaria kongresinde sunulmuştur.

¹ Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Tekirdağ, mcetin@nku.edu.tr, ORCID:0000-0002-7886-4162.

² **Sorumlu Yazar**, Bağımsız Araştırmacı, aycancan1903@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4703-4510.

³ Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, servet.kapcak@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0397-9704.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 14.02.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 04.04.2023

DOI: 10.56337/sbm.1173051

Atıf (Cite): Çetin, M., Can, A. & Kapçak, S. (2023). Ticari Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Analiz: Türkiye İçin Ampirik Bir Kanıt, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 61-73.

1. Giriş

Büyüme ve dışa açıklık arasındaki ilişki hem teorik hem de politik bağlamda öne çıkan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Bu konu, artan uluslararası ticaret entegrasyonunun ardından, özellikle gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik performansta kalıcı ve yaygın farklılıklar göz önüne alındığında, son yıllarda daha da fazla dikkat çekmiştir. Benzer şekilde, geçiş ekonomileri arasında Avrupa ve küresel ekonomik yapılara entegrasyonlarının farklı kapsam, karakter ve dinamiklerine yansıyan yetiştirme süreçlerindeki farklılıklar büyük ölçüde açıklanmadan kalmış ve farklı ekonomilerin görece önemine ilişkin farklı ve hatta karşıt görüşlere konu olmuştur. Geçiş ekonomilerinin benzer ekonomik liberalleşme yolunu izledikleri ve geçişin ilk yıllarında ticaret serbesleştirme politikaları izledikleri düşünüldüğünde, bu soru daha da tartışılmalı hale gelmektedir. Bunun ışığında ticari liberalizasyonun faydalarının uluslararası ve akademik politika söyleminde tartışılmalı olarak kalması ve giderek daha fazla tartışılması şaşırtıcı değildir.

Dış ticaret politikasının ekonomi üzerindeki etkileri uzun bir süredir teorik olarak tartışılmaktadır. Ticaret entegrasyonu, artan rekabetin yanı sıra ölçek ekonomileri ve kapsam ekonomileri aracılığıyla kaynakların daha verimli bir şekilde tahsis edilmesini sağlar. Tümü maliyetleri ve teknolojik ilerlemeyi destekleyen ve daha fazla verimliliğe yol açan üretkenlik modellerini etkileyen bilgi yayılımını ve teknoloji transferini kolaylaştırır. Bununla birlikte 'yatırım koordinasyonu' ihtiyacı 'bebek endüstrisi argümanı', bölünmezlikler ve (yeni) teknolojiye yapılan yatırımlarla ilgili riskler dahil olmak üzere piyasa ve koordinasyon başarısızlıklarına ilişkin teorik önermeler, teknolojik karşılıklı bağımlılıklar ve tamamlayıcılıkların yanı sıra, yayılmasını ve bilgi transferini engelleyen örtük unsurların tümü, ağırlıklı olarak ticaret politikası ve stratejik sektörlerin korunması yoluyla hedeflenen devlet müdahalesine yol açmıştır. Bu, ticaretin ve özellikle ihracata dayalı büyümenin yaygın olarak büyüme sürecinin önemli bir belirleyicisi olarak görülmesine rağmen, ticaret politikasının birçok tartışmaya tabi olduğu anlamına gelir. Önermeler doğrultusunda; ticaret politikası birçok tartışmaya tabidir. Önermeler doğrultusunda, ticaret politikası ve ticaretin etkileri birbiriyle ilişkili olmasına rağmen ikilidir ve ampirik araştırmaya dahil edilmesi gereken kavramsal olarak farklı sorunlar ortaya çıkarmaktadır.

Ticaret politikasının ticaret kalıpları üzerindeki etkisiyle ilgili teorik belirsizlik ve bu kalıplardaki teknolojik bileşimdeki değişiklikler, karşıt hipotezin, yani bireyin gelişmişlik seviyesinden bağımsız olarak ticaretin serbestleşmesini savunan neoliberal hipotezin ampirik testine olan ilginin artmasına neden oldu ve ticari korumayı (hedefli ve geçici) tek bir ülkenin teknolojik beceri düzeyine bağlı olarak faydalı olabilecek piyasa kusurlarına yanıt olarak algılayan, ağırlıklı olarak neo-teknolojik bir alternatif hipotezdir. Bu teorik belirsizlik, konuyla ilgili karışık ve sonuçsuz ampirik kanıtlarla, yani ticaret politikasının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ile ilişkilendirilmiştir.

1980'li yıllardan itibaren gelişmekte olan ekonomilerin büyük bir kısmında ticari ve finansal alanda liberalleşme yani liberal ekonomi politikaları hızlı bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. Nitekim Tornell vd. (2003), gelişmekte olan ekonomilerin öncelikle ticaretin serbestleştirilmesi ile serbestleşme politikalarına başladığını bunu da tipik olarak finansal serbestleşmenin izlediğini ortaya koymuşlardır.

Dışa dönük ekonomik büyüme literatürü önemli çalışmaları bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin Edwards (1998), genellikle dış ticaret toplamının GSYİH'ye oranı olarak almış, bunun mal, hizmet, sermaye, emek, bilgi ve fikir alışverişini kolaylaştırdığını ifade etmiştir. Yakın zamanda yapılan bir incelemede, Grabner vd. (2018), ticaret açıklığını ekonominin fiili dışa yöneliminin bir ölçüsü olarak görmüş, daha yüksek ticaret açıklığı seviyelerinin daha yüksek uluslararası finansal piyasalar entegrasyonu ile ilişkili olduğuna dikkati çekmiştir.

Ekonomi literatüründe dış ticaret destekleyici büyüme hipotezi, ticarete dışa açıklığın gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olan ekonomilere doğru ileri teknoloji ve bilgi birikiminin akacağını bunun faktör verimliliğini etkileyerek büyümeyi hızlandıracağı görüşündedir. Bu nedenle bu hipoteze göre ticari dışa açıklık büyümenin nedenidir. Chang vd. (2009), bu iki değişken arasındaki ilişkinin farklı ülkeler arasında istikrarlı bir durum arz etmediğini, yapısal değişimlerin iki değişken arasındaki nedensel ilişkilerin doğasını önemli ölçüde etkileyebileceğini savunmuştur. Shayanewako (2018), dış ticaret-büyüme bağlantısı konusunda bir fikir birliği olmadığını, sonuçların ülkeler, veriler ve deneysel tekniklere bağlı olarak farklı olabileceğini ortaya koymuştur.

Diğer yandan, bir ekonominin ihracat artışından fayda sağlayıp sağlayamayacağına etki eden önemli bir unsur, ihraç mallarının arz/talep esnekliğidir. Bu esneklik ne kadar yüksek olursa, ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi o derece yüksek olur. Gelişmiş ülkelerde bu esnekliklerin gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek olduğu belirtilmektedir.

Kaldor (1968) yasasına göre, imalat sanayi ne kadar hızlı büyürse ülkenin GSYİH'sı da o derece yüksek olur. Kaldor bu durumu söz konusu sektörde gerçekleşen ölçeğe göre artan getirilere ve pozitif dışsallıklara bağlamaktadır. Sanayi sektörü aynı zamanda geniş iş bölümü ve ileri/geri bağlantıları ile diğer sektörlerde de verimliliği artırmaktadır. Bu nedenle Kaldor, sanayi sektörünü "büyümenin motoru" olarak görmektedir. Kaldor (1968), endüstriyel imalatta büyümenin ihracat yoluyla mümkün olabileceğini savunmaktadır. İhracat destekli imalat sanayi büyüme oranı ne kadar yüksek olursa, ekonominin verimliliği o ölçüde hızlı artacaktır.

Bütün bu arka plan göz önüne alındığında, bu çalışma Türkiye örneğinde ticareti dışa açıklık-büyüme ilişkisini asimetrik eşbütünleşme ve nedenselliği dikkate alarak incelemektedir. Burada değişkenlerin birim kök özelliklerinin belirlenmesinde ADF ve PP testleri kullanılmaktadır. Asimetrik eşbütünleşme analizi için Hatemi J-Irondoust (2012) saklı eşbütünleşme testi uygulanmaktadır. Uzun dönem tahminleri için FMOLS tahmincisine başvurulmaktadır. Son olarak; asimetrik nedensellik analizi için saklı hata düzeltme modeli kullanılmaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın sonraki bölümleri şöyledir: İkinci bölümde ampirik literatür üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm çalışmada kullanılan model ve veri setini içermektedir. Dördüncü bölümde analizlerden elde edilen sonuçlar ve yorumlarına yer verilmektedir. Çalışma, bir sonuç ve politika önerileri ile sona ermektedir.

2. Literatür Taraması

Konu ile ilgili ilk çalışmalardan biri olarak Krueger (1978), ülkeler arası çalışmalarda, ticaretin serbestleştirilmesinin, uzun vadede verimliliği ve üretkenliği artırmaya yol açan endüstrilerde uzmanlaşmayı teşvik ettiğini göstermiştir. Krueger'ı takiben Tyler (1981), imalat sanayi ihracatında meydana gelen bir artışın teknolojik gelişmeyi tetikleyerek büyümeyi sağlayacağını iddia etmiştir. Romer (1990), 90 ülkenin kesit verilerini kullanarak ticari dışa açıklığın yerli üretimi artırmak için çok çeşitli yenilikler elde etmeye yardımcı olabileceğini ve ekonomik büyümeye yol açabileceğini ileri sürmüştür.

Edward (1992), liberal ekonomiler, kapalı ekonomilere kıyasla alışılmadık derecede daha hızlı büyümektedir. Ayrıca Dolar (1992), reel kur değişkenliğinin ticaretin serbestleşmesinin göstergeleri olduğunu belirtmiştir. Villanueva (1994), 1975-1990 yılları arasında 36 ülkenin verilerini kullanarak regresyon analizi yapmış, ekonomik büyüme üzerinde, beşerî sermaye açıklık politikaları ve yatırımın olumlu etki yarattığını ortaya koymuştur. Sachs ve Warner (1995), ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki olumlu bağlantı hakkında kapsamlı bir çalışma sunmuş, liberal gelişmiş ekonomilerin yıllık yüzde 2,29 oranında büyümesine rağmen, liberal gelişmekte olan ekonomilerin yıllık yüzde 4,49 oranında büyüdüğünü ampirik olarak doğrulamıştır. Tersine, kapalı gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler yıllık yüzde 0,74 ve yüzde 0,69 oranında büyümüşür.

Feenstra (1996), daha küçük ülkelerin de araştırma ve geliştirmede daha az vasıflı işgücü havuzuna sahip olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla ona göre, ticaret açıklığının (veya yayılma etkisinin) yokluğunda, bu küçük ülkeler istenen ekonomik büyüme seviyesine ulaşamazlar. Bruno (1997), ticaret açıklığının birim başına maliyeti düşüreceğini, yerel üreticiler arasındaki rekabeti artıracığını; kaynak tahsisinin verimliliğini artıracığını ve böylece uzun vadede ekonomik büyümeyi artıracığını söylemiştir. Edward (1998), ticaret açıklığı ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemek için 93 ülkeye ilişkin dokuz endeks kullanmıştır. Ampirik bulgular, ticarete açıklık endekslerinin pozitif, ticarete bozulma endekslerinin ise ekonomik büyüme ile negatif ilişkili olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), ticaret açıklığının ekonomik büyümeyi hızlandırdığını belirlemişlerdir. Frankel ve Romer (1999), ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığına dair kanıt ileri sürmüşlerdir. Söderbom ve Teal (2001), ticaret açıklığının verimliliğin büyüme hızını olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Çalışmada 54 Ülkenin verileri için

genelleştirilmiş momentler yöntemini (GMM) kullanmışlardır. Isaksson (2002), 73 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin verilerini kullanarak gerçekleştirdiği regresyon analizi ile insan sermayesinin ticaret-büyüme bağlantısında önemli bir unsur olduğunu göstermişlerdir. Irwin ve Tervio (2002), dış ticaret-büyüme bağımlılığını I.Dünya Savaşı öncesi verileri kullanarak test etmişlerdir. Savaşlar arası ve savaş sonrası dönemlerde, ticarete dışa açıklığın ekonomik büyümeyi canlandırdığına işaret etmişlerdir.

Awokuse (2008), ticari dışa açıklık-ekonomik performans ilişkisini Granger nedensellik yaklaşımı ve etki-tepki fonksiyonları ile Arjantin, Kolombiya ve Peru'da incelemiştir. Ampirik sonuçlar, ithalattan reel ekonomik büyümeye giden nedensel bağımlılığı, ihracattan reel ekonomik büyümeye uzanan Granger-nedensel ilişkisinden daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Dahası, ekonomik büyümeyi ihracata ve ithalata kadar ters nedensellik ilişkisi için kanıtlar elde etmiştir.

Yanikkaya (2003), 120 ülkenin verilerini kullanarak ticaret açıklığı ile kişi başına gelir artışı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Hem ticaret hacminin hem de ticaret kısıtlamasının kişi başına düşen gelir artışıyla pozitif ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Warner (2003), ticaret dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilediğini belirlemiştir. Nourzad ve Powell (2003), 1965-1990 dönemini kapsayan 47 ülke örneğinde ticaret dışa açıklığı ile büyüme arasında pozitif bir korelasyona rastlamışlardır.

Wacziarg ve Welch'in (2003), bir başka çalışması da ticaretin serbestleştirilmesi politikalarını desteklemekte ve ticaretin serbestleştirilmesinden sonraki 1950-1998 döneminde, serbestleştirilmiş ticaret stratejilerine sahip ülkeler için yıllık ekonomik büyüme oranının 1,5 puan daha yüksek olduğu sonucuna varmaktadır. Karras (2003), 161 ülkeyi test ederek gelişmiş ekonomilerde ticaret açıklığının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini bulgusuna ulaşmıştır. Bu bulgu Rassekh (2007) tarafından da desteklenmektedir. Bu çalışma gelişmiş ekonomilerde bu etkinin gelişmekte olan ekonomilere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşır.

Chang vd. (2009) 82 ülkeyi analiz ederek ticari dışa açıklığın büyümeyi pozitif etkilediğini bulgusuna rastlar. Kim ve Lin (2009), 61 ülke için enstrüman değişkenli eşik regresyon analizini uygulayarak ticarete dışa açıklığın ekonomik büyümeye katkıda bulunup bulunmadığını test etmişlerdir. Ampirik kanıtlar, ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret arasında istikrarlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Gries vd. (2009), Afrika ülkelerini araştırmışlardır. Çalışma ekonomik büyümenin Etiyopya, Gabon, Kenya, Mauritius, Senegal, Sierra Leone ve Togo'da ticari açıklığa neden olduğuna dair kanıtlar sunarken, Kamerun, Fildişi Sahili, Nijerya ve Ruanda için bir nedensel ilişki bulamamıştır.

Vlastou (2010), 34 Afrika ülkesinden oluşan çalışmada, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca ticari açıklıktan büyümeye doğru giden bir nedensel ilişki olduğunu da bildirmiştir. Afzal ve Hussain (2010), ise Pakistan'da dış ticaretin bileşenleri ile ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişki bulamamışlardır. Dufrenot vd. (2010), 75 gelişmekte olan ülke için kantil regresyon yaklaşımını uygulamışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, ticaret açıklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin hızlı büyüyen ülkelere göre düşük büyüme gösteren ülkelere daha yüksek olduğunu göstermiştir. Düşük büyüme gösteren ekonomiler tüm kıtalardan ülkeleri içerir, ancak çoğunluk Afrika (Benin, Fildişi Sahili, Madagaskar ve Zambiya) ve Latin Amerika'dadır.

Chansomphou ve Ichihashi (2011), Asya mali krizinden önce ve sonra Güney Doğu Asya ekonomilerinin ekonomik büyümesi üzerinde ticarete dışa açıklığının etkisini araştırmak için yapısal kırılmalı eşbütünleşme yaklaşımını kullanmışlardır. Bulguları, finansal krizin Malezya, Endonezya ve Filipinler ekonomilerini etkilediğini, Tayland'ın ise ekonomik kriz öncesi ve sonrası performansının daha iyi olduğunu belirlemiştir. Ayrıca, ticarete dışa açıklığın Endonezya ve Malezya örneğinde çıktı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, ancak Tayland örneğinde bu etkinin daha küçük olduğunu, ticarete dışa açıklığın Filipinler'deki ekonomik büyümeyi ekonomik krizden önce hızlandırdığını tespit etmiştir. Das ve Paul (2011), 12 yükselen Asya ekonomisinde GMM yaklaşımını uygulamışlardır. Bulgular, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi desteklediği yönündedir.

Kim vd. (2011), düşük ve yüksek gelirli ülkelere dış ticaret-büyüme bağlantısını eşik regresyon yaklaşımını uygulayarak yeniden araştırmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, ticarete dışa açıklığın yüksek gelirli ülkelere kapitalizasyonu, finansal gelişmeyi, üretkenliği ve ekonomik büyümeyi artırdığını ve düşük gelirli ülkelere etkinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuşlardır.

Kılavuz ve Topçu (2012), panel veri analizi yardımıyla 22 ülke için dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test etmişlerdir. Birinci model sonuçlarına göre yüksek teknoloji imalat sanayi ihracatı ve yatırımlar büyümeyi pozitif yönde etkilerken, ikinci model sonuçları da bağımsız değişkenlerin ekonomik büyümeyi yine pozitif olarak etkilediği bulgusuna ulaşırlar.

Shazbaz (2012), Pakistan ekonomisinde ticarete dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisini ampirik olarak araştırmıştır. Bu çalışma ticarete dışa açıklığı temsilen ihracat, ithalat, ticaret hadleri ve kişi başına ticaret değişkenlerini kullanmıştır. Ampirik sonuçlar, büyüme-destekli ihracat, ithalat ve dış ticaret hipotezlerini destekler niteliktedir. Bojanic (2012), finansal gelişme ve finansal kalkınmanın 1940-2010 döneminde Bolivya’da ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğunu bulmuştur. Yeboah vd. (2012) 38 Afrika ülkesini analiz ederek ticari dışa açıklık ile büyüme arasındaki pozitif bir ilişkinin varlığını kanıtlamışlardır.

1997-2011 döneminde 15 ülkeyi araştıran Ramsöhök & Ramsöhök (2012)’un ampirik bulguları, ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi artırdığı yönündedir. Hye (2012), 1971-2009 döneminde Pakistan ekonomisini inceleyerek ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi güçlü bir şekilde etkilediğine dair bulgular sunmuştur. Tekin (2012), Afrika’nın en az gelişmiş 27 ülkesi üzerinde dış yardım, ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensel ilişki tespit edememiştir. İslam vd. (2012), 62 ülkeyi araştıran çalışmalarında elde edilen bulgular bu ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyüme sürecinde ithalatın önemini doğrulamaktadır.

Zeren ve Arı (2013), 1970-2011 dönemini kapsayan G7 ülkelerinden oluşan bir panel çalışması gerçekleştirmişlerdir. Ampirik sonuçlar; ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi hızlandırdığını ve bu iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisini desteklemektedir. Mercan vd. (2013), 1989-2010 dönemini kapsayan BRIC-T ekonomilerinde konuyu araştırmışlardır. Bulguları, ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme ile pozitif bir korelasyona sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eris ve Ulaşan (2013), 1960-2000 döneminde panel veri analizi gerçekleştirerek söz konusu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkiye rastlamamışlardır.

Kar vd. (2014), nedensellik testleri yardımıyla 1989-2007 döneminde Türkiye’deki ticaret serbestleşmesi, finansal gelişme ve büyüme ilişkisini test etmişlerdir. Ampirik bulgular, Türkiye’de söz konusu değişkenler arasında iki yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir. Asfaw (2014), Afrika ülkeleri örneğinde ticaret liberalizasyonunun ekonomik büyümeyi etkileyip etkilemediği konusunu incelemiştir. Çalışmanın bulguları ticari dışa açıkladığın büyüme ve yatırımları artırdığı şeklindedir. Ayrıca ortalama ağırlıklı tarife oranı ve reel efektif döviz kuru gibi ticaret politikaları da ticaret yoluyla ekonomik performansı etkilemektedir.

Menyah vd. (2014), 21 Afrika ülkesini araştıran çalışmalarında ticarete dayalı büyüme hipotezinin yalnızca Benin, Sierra Leone ve Güney Afrika için geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Huang ve Chang (2014), 46 ülkeden oluşan panel çalışmasında, ticaretin büyüme etkisinin borsa gelişiminin boyutuna bağlı olduğunu bulmuşlardır. Ticaret, ekonomik büyümeyi ancak ülke, borsa gelişimi için bir eşik düzeyine ulaştığında artırmaktadır.

Sakı vd. (2015), 115 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örneklem için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedenselliğe dair kanıt sunmuşlardır. Hye ve Lau (2015), ARDL modeli çerçevesinde Hindistan ekonomisini ampirik olarak araştırmışlardır. Ticarete dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin örneklem dönemine göre zamana göre değiştiğini ve ticarete dışa açıklığın reel ekonomik büyümeyi kısa vadede olumlu etkilediğini göstermişlerdir. Bununla birlikte, ekonomik büyüme, uzun vadede ticarete dışa açıklıktan olumsuz etkilenmiştir, bu da literatürde büyümeyi azaltıcı ihracat (veya açıklık) hipotezine karşılık gelmektedir.

Brueckner ve Lederman (2015), 41 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan bir panelde araç değişken yaklaşımını kullanarak ticari açıklığın ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Musila ve Yiheyis (2015), ticari açıklığın yatırım oranı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, ancak ekonomik büyüme oranı üzerinde olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Polat vd. (2015), ticari açıklığın Güney Afrika’daki ekonomik büyümeyi engellediği sonucuna ulaşmışlardır. Fenira (2015), 82 gelişmekte olan ülkede ticarete açıklık politikalarının zayıf olmasının ekonomik büyüme ve dış dengenin bozulmasına

katkıda bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Lawal vd. (2016), ARDL metodolojisini Nijerya'ya uygulamış, ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde uzun vadede negatif bir etkiye sahip olduğu bulgusunu sunmuşlardır.

Çeliköz vd. (2017), 1980-2016 dönemi için Türkiye ekonomisini analiz ettikleri çalışmalarında Granger nedensellik yöntemi ile VECM modelini uygulamışlardır. Yazarlar, kısa vadede ticarete dışa açıklıktan ekonomik büyümeye tek yönlü Granger nedenselliği tespit etmişlerdir. Raghutla vd. (2018) dış ticaret açıklığının Hindistan'ın ekonomi büyümesini artırdığı bulgusuna rastlamışlardır. Eren ve Ünal (2019), 1960-2016 döneminde Türkiye ekonomisine ilişkin çalışmalarında ekonomik büyümenin ticarete dışa açıklığa neden olduğu bulgusuna varmışlardır. Uslu (2019), 1960-2017 yılları arasında Türkiye'de çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yapmıştır. Çalışmanın sonucunda ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeye neden olduğu bulgusuna rastlamıştır.

Alam ve Murad (2020), 1970-2012 yılları arasında 25 OECD ülkesini ARDL modeli çerçevesinde araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; ticari açıklık ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Farang vd. (2021), Libya ekonomisi üzerinde yoğunlaşarak dış ticareten büyümeye doğru işleyen nedensellik kanıtına ulaşmışlardır.

2005-2018 yılları arasında G-20 ülkelerini test eden Yaman (2021), ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeye neden olduğu yönünde bulgu sunmuştur. Yenipazarlı vd. (2022)'nin BRICS ülkeleri için 1996-2020 yıllarını kapsayan çalışmalarının bulguları ise ticari dışa açıklığın ekonomik büyümeyi pozitif etilediği yönündedir.

Wang vd. (2023), 2008 ve 2020 yılları arasında 10 Avrupa ülkesi (Avustralya, Belçika, Hollanda, İtalya, Grönland, Birleşik Krallık, Berlin, Fransa, Rusya, Portekiz ve İsviçre) için doğal kaynakların, kurumsal kalitenin, ticari açıklığın ve doğrudan yabancı yatırımın ekonomik kalkınma üzerinde nasıl önemli bir etkiye sahip olduğunu GMM modeli ile analiz etmişlerdir. Tahmin sonuçlarına göre; DYY, pazar büyüklüğü (bir ülkenin kişi başına düşen reel GSYİH'sı tarafından tanımlandığı şekliyle), ticari açıklık veya finansal açıklık ile güçlü bir şekilde ilişkili değildir. DYY'deki artışların Avrupa'da yenilenebilir enerji kullanımını desteklediğine rastlanmıştır.

Huang vd. (2023), 2000'den 2014'e kadar WIOT'leri ve CO₂ emisyon verilerini kullanarak Çin'in ithalatı ve ihracatı arasındaki ikili ekonomik ve çevresel etkilerin dengesizliğini analiz etmişlerdir. Sonuçlar, Çin'in ithalat ve ihracatının kapsamlı ekonomik ve çevresel faydalarını teşvik etmek için özel çıkarımlar sağlamaktadır. Ayrıca, çarpımsal yapısal ayrıştırma analizi (SDA) ve logaritmik ortalama Divisia indeksi I (LMDI-I) yaklaşımının uygulanması, itici faktör etkilerinin Çin'in VPM ve VPX'indeki değişikliklere toplam ve iki taraflı sektörel katkılarını ortaya koymaktadır.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Bu çalışma, 1970-2018 dönemini kapsayan bu çalışmada Türkiye'de ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisine yoğunlaşmaktadır. Bu ilişkiyi inceleyebilmek için doğrusal bir regresyon denklemi kullanılmıştır. Regresyon denkleminde bağımsız değişken olarak dış ticaretin milli gelire oranını temsil eden ticari dışa açıklık ve bağımlı değişken olarak ekonomik büyümenin bir ölçütü olarak kişi başına reel gelir kullanılmıştır. Bu serilere ilişkin veriler Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri web sitesinden temin edilmiştir. Değişkenler logaritması alınarak ampirik analizler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada dört adımlı bir ekonometrik metodoloji uygulanmıştır. Birinci adımda ADF ve PP birim kök testleri uygulanarak ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme serilerinin durağanlık analizi gerçekleştirilmektedir. Serilerin birinci farkında durağan olması durumunda bir eşbütünleşmenin olup olmadığı aşamasına geçilebilir. İkinci adımda serilerin birinci farkında durağan olması durumunda Johansen eşbütünleşme tekniği ile eşbütünleşmenin varlığı araştırılmaktadır. Serilerin bu halleri dikkate alınarak eşbütünleşmenin çıkmaması durumunda acaba seriler arasında bir saklı eşbütünleşme olabilir mi? sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu amaçla seriler (+) ve (-) bileşenlerine ayrıştırılarak bu (+) ve (-) bileşenler arasında ayrı ayrı eşbütünleşimin olup olmadığı yine Johansen testi ile araştırılır. Bu durumda uygulanan yaklaşım Hatemi-J ve Irandoust (2012) saklı eşbütünleşme yaklaşımı olarak bilinmektedir ve Granger ve Yoon (2002) tarafından ilk olarak geliştirilen ve Engle-Granger (1987) temelli bir yaklaşım olan saklı eşbütünleşme yaklaşımının güncellenmiş versiyonudur. Böylece seriler arasında bir saklı eşbütünleşmenin olduğu bulgusuna ulaşılabir ise metodolojinin üçüncü adımında serilerin uzun dönem

katsayıları FMOLS tahmin tekniği ile incelenir. Phillips-Hansen (1990) tarafından literatüre kazandırılan FMOLS tahmincisi kullanılmıştır. Bu tahmincinin geleneksel EKK tekniğine göre en önemli avantajı küçük örnek gruplarında daha sağlıklı sonuçlar ortaya koymasındır. Söz konusu tahminci aşağıdaki denklem ile ifade edilebilir:

$$\hat{\theta} = \begin{bmatrix} \beta \\ \hat{\gamma}_1 \end{bmatrix} = \left(\sum_{t=2}^T Z_t Z_t' \right)^{-1} \left(\sum_{t=2}^T Z_t y_t^+ - T[\hat{\lambda}_{12}^+] \right) \quad (1)$$

Burada $Z_t = (X_t', D_t')'$ şeklinde hesaplanır. Bu yaklaşımda kovaryans matrislerinin ($\hat{\Omega}$ ve $\hat{\Lambda}$) oluşturulması ayrı bir öneme sahiptir.

Metodolojinin son adımında değişkenlerin pozitif ve negatif serileri (bileşenleri) arasında Granger-Yoon (2002) tarafından geliştirilen saklı hata düzeltme modeli oluşturularak asimetrik nedensellik ilişkilerinin olup olmadığı analiz edilir.

4. Bulgular

Serilerin durağanlık durağanlık analizi için uygulanan ADF ve PP test sonuçları Tablo 1'de verilmektedir. Değişkenlerin durağanlık testlerinde sabitli ve sabitli-trendli modeller kullanılmıştır. Tablo 1'de de görüldüğü gibi, seriler birinci farklarında durağan hale gelmekte ve serilerin bütünlüğe seviyelerinin 1 olduğuna hükmedilmektedir.

Tablo 1: Birim Kök Analizi

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
LNGDP	0.515	-1.837	0.554	-1.925
LNTRADE	-1.841	-2.416	-1.845	-2.416
Δ LNGDP	-6.643***	-6.687***	-6.644***	-6.685***
Δ LNTRADE	-5.953***	-5.890***	-6.029***	-5.949***

Not: ***, % 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 1 sonuçlarından yola çıkarak serilerin birinci farkında durağan olduğu sonucuna ulaşıldıktan sonra analizin bir sonraki adımı olan seriler arasındaki eşbütünlüğe ilişkisinin incelenmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekir. Tablo 2' de VAR analizine göre uygun gecikme uzunluğu, farklı kriterler de dikkate alındığında, 1 olarak belirlenmiştir. Johansen eşbütünlüğe testi kullanılarak ticarete dışa açıklık ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında bir uzun dönem ilişkisinin varlığı incelenmiştir. Tablo 3' de bulunan sonuçlara göre değişkenlerin logaritmik ilk değerleri arasında herhangi bir eşbütünlüğün yani uzun dönem ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır. Bu sonuç acaba seriler arasında bir saklı eşbütünlüğe olabilir mi? sorusunu gündeme getirmektedir.

Tablo 2: Gecikme Uzunluğu Belirleme

Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
0	NA	0.000359	-2.256300	-2.176794	-2.226517
1	245.709	1.41e-06*	-7.796555*	-7.558037*	-7.707205*
2	1.971886*	1.60e-06	-7.670737	-7.273206	-7.521820
3	5.821994	1.65e-06	-7.646106	-7.089563	-7.437622

Tablo 3: Eşbütünlüğe Analizi

	İz İstatistiği	Max. Öz Değer İstatistiği
R=1	5.923	5.728
R≤1	0.195	0.195

İki değişken arasında bir saklı eşbütünleşmenin olup olmadığını belirleyebilmek için serileri + ve – bileşenlerine ayırarak söz konusu bileşenler arasında bir eşbütünleşmenin olup olmadığını araştırılması gerekir. Saklı eşbütünleşmenin ilk aşamasında değişkenlerin + ve – bileşenlerinin birinci farkında durağan olması gerekmektedir. Tablo 4’deki sonuçlar her iki değişkenin + ve – bileşenlerinin birinci farkında durağan olduğunu tespit etmiştir.

Tablo 4: Serilerin Birim Kök Sonuçları (+ ve - Bileşenleri)

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
LNGDP+	1.176	-1.573	1.410	-1.595
LNGDP-	-0.454	-2.420	-0.435	-2.420
LNTRADE+	-1.699	-1.262	-1.699	-1.381
LNTRADE-	-1.420	-1.846	-1.638	-1.986
Δ LNGDP+	-6.195***	-6.454***	-6.200***	-6.650***
Δ LNGDP-	-7.073***	-6.499***	-7.075***	-6.991***
Δ LNTRADE+	-5.465***	-5.598***	-5.465***	-5.618***
Δ LNTRADE-	-5.445***	-5.547***	-5.343***	-6.353***

Not: ***% 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Birinci farkında durağan olduğu tespit edilen ticarete dışa açıklı ile ekonomik büyüme değişkenlerinin + ve – bileşenleri arasında bir eşbütünleşmenin araştırılmasında Hatemi J-Irondoust testi kullanılmıştır. Tablo 5’te yer alan sonuçlara göre ticarete dışa açıklığın + bileşeni ile ekonomik büyüme +bileşeni arasında bir eşbütünleşmenin olduğu, ancak ilgili serilerin – bileşenleri arasında herhangi bir eşbütünleşmenin olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle serilerin + bileşenleri arasında bir eşbütünleşmenin olduğu, dolayısıyla asimetrik bir eşbütünleşmenin olduğu kanısına varılmıştır.

Tablo 5: Saklı Eşbütünleşme Analizi (+ ve - Bileşenleri)

	İz İstatistiği	Max. Öz Değer İstatistiği
LNGDP+ LNTRADE+		
R=1	28.140**	25.872**
R \leq 1	5.573	5.573
LNGDP- LNTRADE-		
R=1	10.101	8.123
R \leq 1	1.979	1.979

Not: ** % 5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Yapılan analiz sonuçlarına göre elde edilen bulgulardan yola çıkarak ticarete dışa açıklığın + serisi (bileşeni) ile ekonomik büyümenin (+) serisi (bileşeni) arasında bir saklı eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildiğinden analizin bir sonraki adımı olan söz konusu serilerin uzun dönem katsayıları FMOLS tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Bulgular Tablo 6’da yer almaktadır. Tablo 6 sonuçlarına göre; ticarete dışa açıklığın (+) serisi dikkate alındığında ilgili katsayı 0.637 olarak tahmin edilmiştir. Bu durum ticarete dışa açıklığın (+) serisinde meydana gelen %1’lik bir artışın ekonomik büyüme (+) serisinde 0.637’lik bir artışa neden olacağını ifade etmektedir. Diğer taraftan ekonomik büyüme (+) bileşeni katsayısı 1.987 olarak belirlenmiş böylece ters yönde de bir pozitif ilişkinin varlığı ortaya konmuştur.

Tablo 6: Uzun Dönem Tahminleri (FMOLS Tahmincisi)

LNGDP+	LNTRADE+
1.984***	0.637***

Not: ***, %1 düzeyinde anlamlılığı gösterir.

Ticari dışa açıklığın (+) bileşeni ile ekonomik büyümenin (+) bileşeni arasında bir uzun dönem ilişkisinin, ardından da bu ilişkinin katsayısının belirlenmesi bir sonraki aşama olan seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılmasına izin vermiştir. Bu amaçla kurulan saklı hata düzeltme modeli

sonuçları Tablo 7’de verilmektedir. Tablo 7 sonuçlarına bakıldığında; bağımlı değişken ticari dışa açıklık (+) bileşeni dikkate alındığında ECT parametresi negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bu durum ekonomik büyüme (+) serisinden bağımlı değişken olan ticarete dışa açıklığın (+) serisine doğru uzun dönem asimetrik bir nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 7: Nedensellik Analizi (Bağımlı Değişken: LNTRADE+)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	0.133727	0.026607	5.026033	0.0000
ECT _{t-1}	-0.117337	0.045911	-2.555755	0.0154
GDP _{t-1}	-0.685687	0.557286	-1.230403	0.2272
GDP _{t-2}	-1.758739	0.549027	-3.203372	0.0030
TRADE _{t-3}	-0.216875	0.162170	-1.337331	0.1903

Ampirik çalışmanın son aşamasında ayrıca bağımlı değişken ekonomik büyüme (+) serisi ve bağımsız değişken ticarete dışa açıklık (+) serisi arasındaki saklı hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır. Bulgular, ECT katsayısının bulunamamasından dolayı, değişkenler arasında asimetrik bir nedenselliğin olmadığını ortaya koymuştur.

Tablo 8: Nedensellik Analizi (Bağımlı Değişken: LNGDP+)

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
Sabit	0.020872	0.003559	5.865370	0.0000
TRADE _{t-4}	-0.281485	0.163382	-1.722869	0.0926
GDP _{t-1}	-0.061341	0.039719	-1.544349	0.1304

5. Sonuç

Ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi literatürde tartışılan konuların başında gelmektedir. Elde edilen bulguların karmaşık olması çalışmaların metodolojisi, dönemi ve araştırılan ülkelerin farklı olmasına atfedilebilir. Ayrıca çalışmalarda değişkenler arasında bir saklı eşbütünlük ya da asimetrik ilişkilerin analiz edilmeyişi bu çalışmanın literatüre en önemli katkısı olarak görülebilir.

Mevcut çalışmada, Türkiye ekonomisi için ticari dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi araştırılmıştır. İncelenen değişkenlerin öncelikle logaritmik değerleri alınmış ve değişkenlerin durağanlık analizi ADF ve PP birim kök testleriyle sınanmıştır. Değişkenlerin fark durağan seriler olduğu belirlenmiştir. Daha sonra değişkenlerin logaritmik ilk halleri Johansen eşbütünlük testiyle incelenerek değişkenler arasında herhangi bir eşbütünlük ilişkisinin varlığı tespit edilememiştir. Buna göre ampirik çalışma Hatemi J-Irandoust saklı eşbütünlük testi ile devam etmiştir. Saklı eşbütünlük testi sonucuna göre ticarete dışa açıklığın (+) bileşeni ile ekonomik büyüme (+) bileşeni arasında bir uzun dönem ilişkisi belirlenmiştir. Daha sonra değişkenlerin uzun dönem katsayıları FMOLS tahmincisi kullanılarak belirlenmiştir. FMOLS tahmin sonuçlarına göre, bağımsız değişken olarak ticarete dışa açıklığın (+) serisi dikkate alındığında, ekonomik büyüme (+) serisinin katsayısı 0.637 olarak tespit edilmiş ve ticarete dışa açıklığın (+) serisinde meydana gelen % 1’ lik bir artışın ekonomik büyümenin (+) serisinde 0.637’ lik bir artışa neden olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra saklı hata düzeltme modeli yardımıyla değişkenlerin nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre; saklı hata düzeltme modelinde ekonomik büyüme (+) bileşeninden ticarete dışa açıklığının (+) bileşenine doğru asimetrik bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Fakat ters yönde herhangi bir asimetrik nedensellik belirlenmemiştir.

Çalışmada iki değişkenin pozitif bileşenleri arasında uzun dönemde pozitif bir ilişkinin tespit edilmiş olması ekonomik büyümenin en önemli belirleyicisinin ticari dışa açıklık olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dış ticaret kaynaklı ekonomik büyüme hipotezinin desteklendiği anlamına

gelmektedir. Bu nedenle ekonomik büyümeyi hızlandırmak istiyorsa politika yapıcıları dışa açık ekonomi politikaları izlemeye devam etmelidirler. Bu bağlamda ihracatın büyüme üzerindeki pozitif etkileri de düşünüldüğünde ihracatta daha etkin ve verimli teşviklerin gerçekleştirilmesi önem arz edecektir. Ayrıca, Türkiye, faktör donanımına dayalı karşılaştırmalı üstünlüklerle küresel üretim sürecinde yerini almaktadır. Ancak sürdürülebilir bir büyüme için Türkiye'nin bilgiye dayalı ve katma değeri daha yüksek sektörlerde üretim yapması ve ihracat yapması gerekmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları, literatürde daha önce yapılan birçok çalışma ile paralellik göstermektedir. Bahmani-Oskooee ve Niroomand (1999), Chansomphou ve Ichihashi (2011), Çeliköz vd. (2017) ile Alam ve Sumon (2020) gibi araştırmacıların elde ettikleri sonuçlar mevcut çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Çalışmanın temel kısıdı ekonomik büyümeyi etkileyebilecek değişkenlerden sadece ticari dışa açıklığı dikkate alması, finansal gelişme, enerji tüketimi, doğal kaynaklar, küreselleşme ve işgücü gibi birçok değişkeni analize katmamasıdır. Bunun yanı sıra sadece Türkiye ekonomisi araştırılmış olup benzer gelişme düzeyine sahip ülkeler dahil edilmemiştir. Gelecekte yapılacak çalışmaların ekonomik büyümeyi etkileyebilecek bu değişkenleri ve benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülkeleri de karşılaştırmalı olarak analizlerine dahil etmeleri önerilmektedir. Ayrıca asimetric eşbütnleşme anlamında NARDL gibi yeni tekniklere yer vermeleri uygun gözükmektedir.

Kaynakça

- Afzal, M. & Hussain, I. (2010). Export-Led Growth Hypothesis: Evidence from Pakistan. *Journal of Quantitative Economics*, 8, 130-147.
- Alam, M. M. & Murad, M. W. (2020). The Impacts Of Economic Growth, Trade Openness And Technological Progress On Renewable Energy Use İn Organization For Economic Co-Operation And Development Countries. *Renewable Energy*, 145, 382-390.
- Asfaw, H. A. (2014). Trade Policy and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: A panel Data Approach. *American Journal of Trade and Policy*, 1, 94-101.
- Awokuse, T. O. (2006). Causality Between Exports, Imports and Economic Growth: Evidence from Transition Economies. *Economics Letters*, 94, 389-95.
- Bahmani-Oskooee, M. & Niroomand, F. (1999). Openness and Economic Growth: An Empirical Investigation. *Applied Economics Letters*, 6, 557-561.
- Berke, B., Özcan, B. & Dizdarlar, H. (2014). Döviz Piyasasının Etkinliği: Türkiye için Bir Analiz. *Ege Akademik Bakış*, 14(4), 621-636.
- Bojanic, A. N. (2012). The Impact of Financial Development and Trade on the Economic Growth of Bolivia. *Journal of Applied Economics*, 15(1), 51-70.
- Breitung, J. & Candelon, B. (2006). Testing for Short and Long-Run Causality: Afrequency-Domain Approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Brueckner, M. & Lederman, D. (2015). Trade Openness and Economic Growth: Panel Data Evidence from Sub-Saharan Africa. *Economica*, 82, 1302-1323.
- Bruno, M. (1987). *Opening Up: Liberalization with Stabilization*, in R. Dornbusch and L. Helmers (ed.). *The Open Economy: Tools for Policymakers in Developing Countries*. Oxford University Press.
- Chang, C. C. & Mendy, M. (2009). Economic Growth and Openness in Africa: What is the Empirical Relationship? *Applied Economics Letters*, 19(18), 1903-1907.
- Çeliköz, Y. S., Barutçu, E. & Afsal, M. Ş. (2017). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(7), 104-117.
- Das, A. & Paul, B. (2011). Openness and Growth in Emerging Asian Economies: Evidence from GMM Estimations of a Dynamic Panel. *Economics Bulletin*, 31(3), 2219-2228.
- Dufrenot, G., Mignon, V. & Tsangarides, C. (2010). The Trade-Growthnexus in the Developing Countries: A Quantile Regression Approach. *Review of World Economics*, 146(4), 731-761.

- Edwards, S. (1992). Trade Orientation, Distortions And Growth İn Developing Countries. *Journal of Development Economics*, 39(1), 31-57.
- Edwards, S. (1998). Openness, Productivity and Growth: What Do We Really Know? *Economic Journal*, 108(447), 383-398.
- Eren, M. V. & Ergin Ünal, A. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. *Sosyoekonomi*, 27(39), 81-93.
- Eris, M. N. & Ulasan, B. (2013). Trade Openness and Economic Growth: Bayesian Model Averaging Estimate of Cross-Country Growth Regressions. *Economic Modelling*, 33, 867-883.
- Farag, F. S., Ab-Rahim, R. & Mohd-Kamal, K. A. (2021). Foreign Trade and Economic Growth Relationship: Empirical Evidence from Libya. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 11(4): 181-190.
- Feenstra, R. C. (1996). Trade and Uneven Growth. *Journal of Development Economics*, 49(1), 229-256.
- Fenira, M. (2015). Trade Openness and Growth in Developing Countries: An Analysis of the Relationship After Comparing Trade Indicators. *Asian Economic and Financial Review*, 5, 468-482.
- Frankel, A. J. & Romer, D. (1999). Does Trade Cause Growth?. *American Economic Review*, 89(3), 379-399.
- Gries, T., Kraft, M. & Meierrieks, D. (2009). Finansal Derinleşme, Ticari Açıklık ve Ekonomik Kalkınma Arasındaki Bağlantılar: Sahra Altı Afrika'dan Nedensellik Kanıtı. *Dünya Gelişimi*, 37, 1849-1860.
- Grossman, G. M. & Helpman, E. (1990). Comparative Advantage and Long-Run Growth. *American Economic Review*, 80, 796-815.
- Huang, L. C. & Chang, S. H. (2014). Revisit the Nexus of Trade Openness and GDP Growth: Does the Financial System Matter? *The Journal of International Trade & Economic Development*, 23, 36-42.
- Huang, X., He Q., Zhang Z. & Zhu K. (2023). Two Sides of the Same Coin: The Economic and Environmental Effects of China's International Trade From a Global Value Chain Perspective. *China Economic Review*, 1-39.
- Hye, Q. M. A. (2015). Long Term Effect of Trade Openness on Economic Growth in Case of Pakistan. *Quality & Quantity*, 46(4), 1137-1149.
- Irwin, D. & Tervio, M. (2002). Does Trade Raise Income? Evidence from the Twentieth Century. *Journal of International Economics*, 58(1), 1-18.
- Isaksson, A. (2002). Human Capital and Economic Growth: A Survey of the Empirical Literature from 1990 to the Present, *Mimeo Vienna: UNIDO*.
- Kaldor, N. (1968). Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply. *Economica, New Series*, 35(140), 385-391.
- Kar, M. & Pentecost, E. J. (2014). Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence on the Causality Issue. *Loughborough University Economic Research Paper*, 27, 4-6.
- Karras, G. (2003). Ticari açıklık ve ekonomik büyüme: Kesin etkiyi tahmin edebilir miyiz? *Uygulamalı Ekonometri ve Uluslararası Kalkınma*, 3(7), 24.
- Kim, D. H., Lin, S. C. & Suen, Y. B. (2009). The Simultaneous Evolution of Economic Growth, Financial Development and Trade Openness. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 21(4), 513-537.

- Kılavuz, E. & Topcu, B. A. (2012). Export and Economic Growth in the Case of the Manufacturing Industry: Panel Data Analysis of Developing Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2 (2), 201-215.
- Kılavuz, E., Erkekoglu, H. & Topcu, B. A. (2013). Globalizing Production Structure and Intra-Industry Trade: The Case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3 (4), 799-812.
- Krueger, A. O. (1978). Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts and Consequences. *National Bureau of Economic Research*, 74-273.
- Lawal, A. I., Nwanji, T. I., Asaleye, A. & Ahmed, V. (2016). Economic Growth, Financial Development and Trade Openness in Nigeria: An Application of the ARDL Bound Testing Approach. *Cogent Economics and Finance*, 4, 1-15.
- Menyah, K., Nazlioglu, S. & Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in African Countries: New Insights from a Panel Causality Approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394.
- Mercan, M., Gocer, I., Bulut, S. & Dam, M. (2013). The Effect of Openness on Economic Growth for BRIC-T Countries: Panel Data Analysis. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 6(11), 1-14.
- Musila, J. W. & Yiheyis, Z. (2015). The Impact of Trade Openness on Growth: The Case of Kenya. *Journal of Policy Modeling*, 37, 342-354.
- Nowbutsing, B. M. (2014). The Impact of Openness on Economic Growth: Case of Indian Ocean Rim Countries. *Journal of Economics and Development Studies*, 2, 407-427.
- Polat, A., Shahbaz, M., Rehman, I. U. & Satti, S. L. (2015). Revisiting Linkages Between Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in South Africa: Fresh Evidence from Combined Cointegration Test. *Quality and Quantity*, 49, 785-803.
- Rassekh, F. (2007). Is International Trade More Beneficial to Lower Income Economies? An Empirical Inquiry. *Review of Development Economics*, 11, 159-169.
- Rivera-Batiz, L. A. & Rome, P. M. (1991). Economic Integration and Endogenous Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 106, 55-531.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sach, D. J. & Warner, A. (1995). Economic Reforms and the Process of Global Integration. *Brookings Papers on Economic Activity*. Available at <http://dx.doi.org/10.2307/2534573>.
- Sakyi, D., Villaverde, J. & Maza, A. (2015). Trade Openness, Income Levels, and Economic Growth: The Case of Developing Countries: 1970–2009. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 24, 860-882.
- Shahbaz, M. (2012). Does Trade Openness Affect Long Run Growth? Cointegration, Causality and Forecast Error Variance Decomposition Tests for Pakistan. *Economic Modelling*, 29(6), 2325-2339.
- Shayanewako, V. B. (2018). The Relationship Between Trade Openness and Economic Growth: The Case of BRICS Countries. *Journal of Global Economics*, 6, 1-5.
- Söderbom, M. & Teal, F. (2001). Trade and human capital as determinants of growth. *CSAE Working Paper*, 2001.10, Oxford.
- Tyler, W. G. (1981). Growth and Export Expansion in Developing Countries: Some Empirical Evidence. *Journal of Development Economics*, 9(2), 121-130.

- Tekin, R. B. (2012). Development Aid, Openness to Trade and Economic Growth in Least Developed Countries: Bootstrap Panel Granger Causality Analysis. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, 716-721.
- Uslu, H. (2019). Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Çoklu Yapısal Kırımlı Bir Analiz. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3 (1), 39-64.
- Villanueva, D. (1994). Openness, Human Development and Fiscal Policies. *IMF Staff Papers*, 41, 1-29.
- Vlastou, I. (2010). Forcing Africa to Open up to Trade: Is It Worth It? *The Journal of Developing Areas*, 44, 25-39.
- Yaman, H. (2021). İnsani Gelişme, Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Dinamikleri: G-20 Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, 121-134.
- Yanikkaya, H. (2003). Trade Openness and Economic Growth: A Cross Country Empirical Investigation. *Journal of Development Economics*, 72(1), 57-89.
- Yenipazarlı, A. & Erdal, F. (2010). Dış Ticaretin Serbestleşmesi ve Ekonomik Büyüme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 15-24.
- Wacziarg, R. & Welch, H. K. (2003). Trade Liberalization and Economic Growth: New Evidence. *NBER Working Paper No. 10152*, 22(2), 187-231.
- Wang, J., Yang J. & Yang L. (2023). Do Natural Resources Play a Role in Economic Development? Role of Institutional Quality, Trade Openness, and FDI. *Resources Policy*, 81, 1-8.
- Warner, A. (2003). Once More Into the Breach: Economic Growth and Integration. Center for Global Development, *Working Paper*, 34, 2-3.
- Zeren, F. & Ari, A. (2013). Trade Openness and Economic Growth: A Panel Causality Test. *International Journal of Business and Social Science*, 4(9), 317-324.